

Dünya Düzeninin Temelleri: Adalet Dairesi Literatürüne Giriş*

İlker KÖMBE

Doktor

Özet

Adalet ve daire kavramlarından mürekkep olan *adalet dairesi*, izlerine Sasanîler öncesi İran, Mezopotamya ve Hint kaynaklarında rastlanan, adalet çerçevesinde formüle edilmiş şekliyle ilk kaynaklarını Sasanîler döneminde ve Helenistik dönemin izlerini taşıyan *Sırrü'l-esrâr* adlı eserde bulan, İslâm kaynaklarında ise dönüşerek ve zenginleşerek yaygınlık kazanan kadim bir kavramdır. *Adalet dairesi* kavramı, teorik arka planı ve ilkeleri cihetiyle klasik ahlâk felsefesi ile doğa tasavvuru, kozmoloji ve metafiziğe dayanmaktadır. Siyasi yönüyle ise bu kavram, meşruiyet kaynağını dinden ve hukuktan alan, içtimai, iktisadi ve askerî gücü toprağa bağımlı, gayesi kemal ve süreklilik (*bekâ*), vasıtası ve temeli ise adalet olan *mülk siyasetinin* muhtasar ve müfid bir ifadesidir. Bu literatür denemesinde, özellikle ortaçağ siyaset ve ahlâk düşüncesinin en temel ve önemli kavramlarından biri olan *adalet dairesi* kavramının kısa formunun, başlangıcından 16. asrın sonuna kadar, İslâm siyaset düşüncesindeki seyri, tahlilî (teorik) değil, tasvirî (tarihsel) bir çerçevede ele

* Bu makale, “*Adalet Dairesinin* Teşekkülü ve Temel Kavramları” başlıklı doktora tezimizin “*Adalet Dairesine Ait Kısa Formların Teşekkülü*” adlı birinci bölümünün makale formatına dönüştürülmüş halidir.

alınacaktır. Bu tarihsel çerçevede içinde, kısa formun türleri, kaynakları, unsurları, tanımları, kullanıldığı bağlamlar, kısa formu zikreden eserler, bu eserlerin türleri ile kaleme alındıkları devletler ve coğrafyalar ayrıntılı ve bütünlüklü bir biçimde resmedilmeye çalışılacaktır. Bu bağlamda, bu makalenin amacı, hususen şu sorulara cevap aramaktır: *Adalet dairesinin* kısa formunun kaç türü vardır? Bu türlerin kaynakları kimlere nispet edilmektedir? Bu kısa versiyon İslâm siyaset kültürüne nasıl intikal etmiştir? Kısa versiyon İslâm siyaset düşüncesine ait hangi türdeki eserlerde yer almaktadır? Bu kaynaklar hangi dönemde, hangi coğrafyalarda, hangi devletlerin idaresi altında ve hangi idareciler için kaleme alınmıştır? Bu eserlerde *adalet dairesinin* kısa formunu tanımlamak için hangi ifadeler kullanılmaktadır? Kısa formu oluşturan unsurlar nelerdir ve bu unsurlar hangi bağlamlarda ele alınmaktadır? Bu sorular çerçevesinde bakıldığında, üç türüyle beraber *adalet dairesi* kavramına ait kısa formun İslâm siyaset kültürüne dışarıdan dâhil olan bir kavram olduğu anlaşılmaktadır. Böyle olmakla birlikte, *adalet dairesi* kavramının kısa formunun, sözlerin nispet edildiği şahıslar ve kullanıldığı bağlamlar, kavramın tanımlanması, eserlerin türleri, devletler ve coğrafyalar açısından değerlendirildiğinde, İslâm kaynakları tarafından meşrulaştırılmak ve uyarlanmak suretiyle İslâm siyaset düşüncesinde zenginleştiği ve yaygınlaştığı görülmektedir.

Anahtar kelimeler: Adalet Dairesi, Mülk, Melik, Din, Sasanîler, *Sırrü'l-esrar*, İslâm Siyaset Düşüncesi.

ADALET DAİRESİ KAVRAMI,¹ klasik fizik, kozmoloji ve metafizik dikkate alındığında, gökyüzünün idaresinin ve ilahi güç ve nizamın bir tezahürü olarak, birliği, varlığı, iyiliği, fazileti, kemali ve sürekliliği temsil eden *daire* kavramı ile tüm bunların hem temeli ve vasıtası hem de neticesi olan *adalet* kavramından mürekkeptir. *Adalet dairesi*, siyasi yönüyle, yeryüzünün bir tezahürü olan toplumun, gökyüzünün idaresine ve ilahî nizama dayanan devlet gücüyle ida-

1 *Adalet dairesi* kavramının kısa formu dışında, bir de uzun formu sözkonusudur. Adalet dairesi'nin kısa ve uzun formları, *adalet dairesi* kavramına ilişkin yapmakta olduğumuz doktora tezimizde ayrıntılı olarak incelenmektedir.

re edilmesi gerektiği anlamına geldiği gibi, devlet ile toplumun birlikteliğini de ifade etmektedir.

Adalet dairesinin bazı unsurlarına Sasanîler (226-651) öncesinde de rastlanmasına rağmen,² devlet ile toplumun birliğinin ve sürekliliğinin ancak adalet vasıtasıyla sağlanabileceğini ifade eden formülasyonun kısa versiyonu ilk olarak Sasanîlerde görülmektedir. Sasanî kaynaklı kısa versiyonun da üç türünden bahsedilebilir: Unsurları 'lâ' (لا), 'illâ' (إلا) ve 'be' (ب) formuyla bir araya getirilen ve dört cümleden oluşan birinci türün kaynağı Sasanîlerin kurucusu Erdeşir'dir (226-241). Unsurları 'lâ kıvâme' (لا قوام) 'illâ' (إلا) 'be' (ب), 'lâ izzе' (لا عز) 'illâ' (إلا) 'be' (ب) ve 'lâ sebîle' (لا سبيل) 'illâ' (إلا) 'be' (ب) formuyla bir araya getirilen ve beş cümleden oluşan ikinci türün kaynağı Melik Behram b. Behram'ın (276-293) mübedleridir (rahipler). Unsurları 'be' (ب) formuyla bir araya getirilen ve yedi cümleden oluşan üçüncü türün kaynağı ise Kisra Enûşirvan'dır (532-579). Kısa versiyon, her cümledeki iki unsurdan oluştuğu, her cümledeki sonundaki unsurun bir sonraki cümlede başında yer aldığı, cümleler sona erdiğinde son cümledeki tekrar başa döndüğü ve unsurlar arasında ihtiyaç ve fayda ilişkisinin bulunduğu dairevi bir yapıdan ibarettir. Kısa formun, Erdeşir'den Enûşirvan'a kadar, dört cümleden yedi cümleye çıkararak unsurlarının artması, Sasanîlerin kuruluşu ile imparatorluk düzenine geçişine de işaret etmektedir. Adalet, Sasanîlerde, "din ile mülkün birlikteliği, güçlünün zayıfı ezmesine mani olunması, mezalim mahkemesi vasıtasıyla raiyyenin şikâyetlerinin dinlenmesi, memleketin imar edilmesi, tarımın geliştirilmesi ve raiyyenin refahı" şeklinde tarihsel tecrübeler sonucunda üzerinde uzlaşılan birtakım anlamlara sahiptir.

Adalet dairesinin uzun³ versiyonu ise, günümüzde aidiyeti şüpheli olsa da, ortaçağlarda Aristoteles'e ait olduğu kabul edilen ve

2 *Adalet dairesi* kavramının Sasanîler öncesi izlerine dair ayrıntılı bilgi için bkz. Linda T. Darling, *A History of Social Justice and Political Power in the Middle East the Circle of Justice from Mesopotamia to Globalization* (New York: Routledge, 2013), s. 15-39.

3 Uzun formun İslâm kaynaklarındaki en erken tarihli örneği İbn Cülcül'ün (ö. 994) *Tabakâtü'l-etbbâ ve'l-hukemâ* adlı tabakatında şöyle geçmektedir:

Âlem bustân siyâcuhu ed-devle (Âlem bahçedir, onun çiti devlettir).

ed-Devle sultân tahcubuhu es-sünne (Devlet iktidardır, onu muhafaza eden sünnettir).

es-Sünne siyâse yüsevvisuhâ el-melik (Sünnet siyasettir, onu hâkim kılan meliktir).

el-Melik râ'i ya'duduhu el-ceyş (Melik çobandır, ona yardım eden ordudur).

el-Ceyş a'vân yükeffiluhum el-mâl (Ordu muhafızdır, onların ihtiyaçlarını karşılayan devlet gelirleridir).

büyük bir kısmı, Aristoteles ile Büyük İskender'e atfedilen mektuplaşmalardan oluşan *Sırrü'l-esrar*'a dayanmaktadır. Unsurları cihe-tiyle bazı farklılıklar olmakla birlikte, *Sırrü'l-esrar*'ın Abdurrahman Bedevî tarafından yapılan tahkiki neşrinde yer alan üç rivayetten her biri, sekiz cümleden meydana gelen bir yapıya sahip olup her bir cümle dört unsurdan teşekkül etmektedir. *Sırrü'l-esrar* kaynaklı uzun formun temel unsurları toplu olarak şöyle sıralanabilir: 'Âlem'; 'devlet'; 'sünnet' (şeriat, din, kanun); 'melik, imam'; 'ceyş' (ordu); 'mal' (gelir, vergi); 'ra'iyet'; 'adl'; 'hayatü'l-âlem, salahü'l-âlem' (dünya barışı, nizamı).⁴ Uzun form, bazı unsurları açısından, kısa formu geliştiren ve tamamlayan bir mahiyete sahiptir. Kısa form sadece mülkün sürekliliğini hedeflemektedir. Uzun formun gayesi ise, mülkün bekâsını da ihtiva edecek şekilde dünyaya nizam vermek ve barışı temin etmektir. Kısa formda melik ve imam, daha ziyade Müslümanların dinî-siyasi işlerinin idarecisi konumundadır. Uzun versiyonda melik, Müslümanların idarecisi olmanın yanında, tüm inanç sahiplerinin de başı konumundadır. Kısa formdaki din ve şeriat, İslâm dini ile Hz. Peygamber'in şeriatına delâlet etmektedir. Uzun formdaki sünnet ise, İslâm dini ve şeriatının yanı sıra, genel manasıyla hukuk, kanun ve örf anlamlarına da gelmektedir.

Kısa Versiyonun Birinci Türü

Âdâb Literatürü

Yukarıda ifade edildiği üzere, adalet dairesinin Sasanî kaynaklı kısa versiyonunun üç türü bulunmaktadır. Birinci türün kaynağı, Sasanî meliklerinden Erdeşir-i Bâbekân'ın nasihatlerini ihtiva

el-Mâl rızk tecma'uhu er-raiyye (Devlet gelirleri rızıktır, onu toplayan raiyyedir).

er-Raiyye abîd yete'abbeduhum el-adl (Raiyye itaat edendir, onu itaatkâr kılan adalettir).

el-Adl me'lûf ve hüve salâhü'l-âlem (Adalet birleştirici olup âlemdeki birlik, iyilik, kemal, süreklilik ve nizamın sebebidir).

Bkz. İbn Cülcül, *Tabakâtü'l-etebbâ ve'l-hukemâ*, (thk. Fuad Seyyid, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), s. 26.

4 Abdurrahman Bedevî, *el-Usûlü'l-Yunaniyye li'n-nazariyyâti's-siyâsiyye fi'l-İslâm* (Kahire: el-Kütübü'l-Mısriyye, 1954), s. 127-128.

eden *Ahd-i Erdeşir*⁵ adlı eserdir. Erdeşir kaynaklı kısa formun birinci türü şöyledir:⁶

Lâ sultâne illâ bi'r-ricâl (Sultan ancak askerlerledir)

Ve lâ ricâle illâ bi'l-mâl (Askerler ancak malladır)

Ve lâ mâle illâ bi'l-imâre (Mal ancak imarettedir)

Ve lâ imârete illâ bi'l-adl ve hüsni siyâse (İmaret ancak adalet ve iyi siyasetledir).

Dört cümleden oluşan ve her cümledeki iki unsurun 'lâ' (لا), 'illâ' (إلا) ve 'be' (ب) formuyla bir araya getirildiği birinci türün bu örneği, 'sultan' (otorite ve güç sahibi), 'ricâl' (askerler), 'mal' (devlet geliri, vergi), 'imaret' (memleketin inşası, raiyyenin işlerinin halli), 'adl' ve 'hüsni siyâset' (kanuna dayalı iyi ve doğru siyaset) olarak altı unsura sahiptir. Erdeşir'in nasihatlerinin merkezini *mülk* ve *melik* kavramları teşkil etmektedir. Erdeşir'in amacı, mülkün bir kıvam içinde kâim olmasını sürekli kılmaktır.⁷ Nasihatlere göre, bu gayeyi gerçekleştirecek olan unsur meliktir. Erdeşir, raiyye, din, asker, imaret, adalet, faziletler, vezirler ve valilerden, bu amacın gerçekleştirilmesindeki işlevleri nispetinde bahsetmektedir. Örneğin, raiyyenin isyan etmemesi, birliğinin ve itaatının sağlanması ve gerekli vergilerin toplanabilmesi, adalet, memleketin imarına ve raiyyenin refah ve bolluk içinde olmasına bağlıdır.⁸ Sultanın faziletleri kazanması ve adaleti, kendisini ve mülkünü raiyye nazarında meşru kılabileceği olması bakımından önemlidir.⁹ Din

5 Pehlevîce aslı günümüze ulaşmayan *Ahd-i Erdeşir*'in en erken tarihli Arapça tercümesi Emevîlerin son dönemlerinde tamamlanmıştır. Mes'ûdî (ö. 956), 915'te, *Ahd-i Erdeşir*'in Arapça bir tercümesini gördüğünü ve bu tercümenin Emevî Halifesi Hişam b. Abdülmelik'in (724-743) isteğiyle 731'de yapılmış olduğunu söylemektedir. Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf* (Beyrut: Dâru mektebeti'l-hilâl, 1981), s. 92-93; Erdeşir-i Bâbekân, *Ahd-i Erdeşir* (thk. İhsan Abbas, Beyrut: Dâru sâdir, 1967), muhakkikin mukaddimesi, s. 33. Bu tercüme dışında, *Ahd-i Erdeşir*'in, Belâzurî (ö. 892) tarafından yapılan biri manzum iki Arapça tercümesi daha söz konusudur. İhsan Abbas, *Ahd-i Erdeşir* içinde, s. 38; Belâzurî, *Futuhül-Büldan* (çev. Mustafa Fayda, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1987, mütercim giriş, s. XVI. *Ahd-i Erdeşir*'in Arapça bir çevirisi İhsan Abbas tarafından neşredilmiş ve bu Arapça tercüme daha sonra Muhammed Ali İmamî-yi Şuşterî tarafından günümüz Farsçasına çevrilmiştir. Arapça tercümesi için bkz. *Ahd-i Erdeşir* (thk. İhsan Abbas, Beyrut, 1967). İhsan Abbas neşrinin modern Farsçaya tercüme edilmiş hâli için bkz. *Ahd-i Erdeşir* (çev. Muhammed Ali İmamî-yi Şuşterî, Tahran, 1348).

6 *Ahd-i Erdeşir* (thk. İhsan Abbas), s. 98.

7 *A.g.e.*, s. 51, 53, 58, 60, 64.

8 *A.g.e.*, s. 99-102.

9 *A.g.e.*, s. 49-51.

ise, mülkün kıvamı için iki yönüyle önem taşımaktadır. Birinci önemi, din ile mülkü birbirinden ayrı görmeyen düşünceden kaynaklanmakta; ikincisi ise dinin, raiyyenin kontrolünün ve birliğinin sağlanmasındaki rolüyle sultanı tehdit edebilecek güce sahip olmasıyla ilgilidir. Erdeşir'e göre, mülk ile din ikiz kardeştir. Biri olmadan diğeri kâim olmaz; din mülkün temeli, mülk ise dinin koruyucusudur. Koruyucusu olmayan şey ziyan olur, temeli olmayan şey yıkılır.¹⁰ Erdeşir'in ortaya koyduğu mülk ile din arasındaki ilişkide, kardeşlik, mülk ile dinin iki ayrı varlık olmaları, ikizlik ise mülk ile dinin kaynaklarının aynı olması anlamına gelmektedir. Sasanî idaresinde rahipler (mûbedler) sınıfı, diğere görevlerinin yanında, hususen eğitim ve öğretim faaliyetini icra etmeleri sayesinde halk üzerinde büyük bir tesire sahip olmuşlardır. Bunun yanında, Erdeşir'e göre, din temel, mülk direk olduğu için, halk nazarında, dinin reisi mülkün reisinden evlâdır. Bundan dolayı, dinin reisi, sultanın elinden mülkü zorla alabilecek güce sahiptir.¹¹

Sasanî kaynaklı kısa formun birinci türünün İslâm kaynaklarına taşınarak yaygınlık kazanması, *Ahd-i Erdeşir*'in Arapçaya tercüme edilmesiyle gerçekleşmiştir. İslâm kaynakları açısından, kısa versiyonun birinci türünün yer aldığı en erken tarihli kaynak, İbn Kuteybe'nin (ö. 889)¹² *Uyûnü'l-ahbar* adlı âdâb türündeki eseridir.

Adalet dairesiyle ilgili sözler, *Uyûnü'l-ahbar*'ın birinci cildindeki "Sultan kitabı"¹³ adlı bölümde, sözlerin kime ait olduğu belirtilmeden, yalnızca "şöyle denilmiştir" ifadesi kullanılarak şu şekilde nakledilmektedir:¹⁴

10 A.g.e., s. 53-54.

11 A.g.e., s. 54.

12 İbn Kuteybe, Basra'da bir süre Divân-ı Mezâlîm başkanlığı yaptı. Hayatının büyük bir kısmını Abbasilerin nispeten güçlü olduğu bir dönemde Bağdat'ta geçiren İbn Kuteybe, yirmi yıl kadar Dînever kadılığında bulundu. Bu görevinin ardından vefatına kadar Bağdat'ta müderrislik yaptı. İbn Kuteybe, Malikî mezhebine ve ehl-i hadis geleneğine mensuptur. Bu özelliği sebebiyle, bir yandan tercümeler yoluyla gelen yabancı kültürlerin etkisini kırmaya çalışırken diğere yandan da, Mutezile, Şuûbiye, Cehmiye ve Müşebbihe gibi Abbâsî karşıtlarına reddiyeler yazdı. İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-ahbar* (thk. Yusuf Ali Tavi, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1986), muhakkikin girişi, c. I, s. 6-16; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı* (İstanbul: İSAR, 1998), s. 46-47; Hüseyin Yazıcı, "İbn Kuteybe", *DİA*, c. XX (İstanbul, 1999), s. 145-149.

13 Başlığın aslı "Kitâbü's-sultân" şeklindedir. İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-ahbar*, c. I, s. 53.

14 A.mlf., a.g.e., s. 63.

Lâ sultâne illâ bi-ricâl (Sultan ancak askerlerdir)

Ve lâ ricâle illâ bi-mâl (Askerler ancak mallardır)

Ve lâ mâle illâ bi-imâre (Mal ancak imarettir)

Ve lâ imârete illâ bi-adl ve hüsni siyâset (İmaret ancak adalet ve iyi siyasettedir).

Dört cümleden meydana gelen bu rivayetteki her cümle iki unsurdan müteşekkildir. Bu unsurlar ‘lâ’ (لا), ‘illâ’ (إلا) ve ‘be’ (ب) formuyla bir araya getirilmektedir. Her cümlelerin sonundaki unsurun bir sonraki cümlelerin ilk unsurunu oluşturduğu, dairevî işleyişe sahip bu dört cümlelik yapı, ‘sultân’, ‘ricâl’, ‘mâl’, ‘imâret’, ‘adl’ ve ‘hüsni siyâset’ olarak altı unsurdan oluşmaktadır. Mal unsuru, otorite ve güç sahibinin (*sultân*), devletin muhafazasında ihtiyaç duyacağı askerleri (*ricâl*) yanına çekebilmesinin iktisadî şartıdır. Memleketin onarım ve bakımı ile halkın refah ve emniyet içinde olması anlamına gelen *imâret* unsuru, vergi toplamak ya da diğer yollarla devletin gelir elde etmesi ve hazinenin dolu olması için ihtiyaç duyulan zorunlu şartlardan bir diğeridir. Adalet ve iyi idare ise, devlet gelirlerinin sürekliliğinin sağlanması için raiyyenin özellikle de tarımla uğraşan kesiminin ihtiyaçlarının karşılanması, sultanın ve naiplerinin bu kesime iyi muamele etmesi ve meşruiyetin karşılığı olarak raiyyenin de sultana itaat etmesi ve vergi vermesinin iktisadi, hukuki, sosyal ve ahlâki şartıdır.

İbn Kuteybe’nin, kaynağını belirtmeden sadece “denilmiştir ki” şeklindeki bir ifadenin hemen ardından naklettiği sözler, sureti, yapısı ve unsurları bakımından *Ahd-i Erdeşir*’de yer alan rivayetle aynıdır. İbn Kuteybe’nin Abbasiler döneminde 889’da Bağdat’ta vefat ettiği ve *Ahd-i Erdeşir*’in Emevî halifesi Hişam b. Abdülmelik’in isteğiyle 731’de Arapçaya tercüme edildiği düşünüldüğünde onun, bu sözleri *Ahd-i Erdeşir*’in Arapça tercümesinden aldığı söylenebilir. Fakat *Ahd-i Erdeşir*’de sözlerin kaynağı Erdeşir’e nispet edilirken, İbn Kuteybe sözlerin kaynağıyla ilgili olarak belirli bir isim zikretmemiştir. ‘Hilafet’ ile ‘siyasi iktidar’ın birbirinden ayrışmadığı ve Abbasiler’in güçlü olduğu bir dönemde Bağdat’ta ilmî faaliyette bulunan ve idarî görevler alan İbn Kuteybe’nin Erdeşir’e ait sözlerin kaynağını belirtmemesi, onun ehl-i hadis geleneğine mensubiyeti ve Abbasilerin İranlılarla ilgili o dönemdeki resmî anlayışı sebebiyle İran etkisine karşı tavır almasıyla ilgili olabilir. Buna karşın, ehl-i hadis geleneğine mensup ve Hanbelî bir âlim olan İbnü’l-Cevzî (ö. 1201), Abbasilerin siyasi güçlerini yitirdikleri, ‘hilafet’ unvanıyla yetindikleri, sadece Bağdat’a ‘hâkim’ oldukları ve çeşitli askerî güçler tarafından ku-

şatıldıkları bir dönemde Halife Müstazî-Biemrillah (1170-1180) için yazdığı *el-Misbâhü'l-mudî*'de sözkonusu sözleri Enûşirvan'a nispet etmekte bir beis görmediği gibi, Erdeşir'in mülk ile din arasındaki ilişkinin nasıl olması gerektiğine dair yaptığı açıklamaları da benimseyerek öne çıkarmaktadır.¹⁵

Âdâb türündeki kaynaklar arasında, kısa formun birinci türüne ait örneklerin ikincisi Ebu Mansur es-Seâlibî'nin (ö. 1038) *Âdâbü'l-mülûk*'udur. Bölgedeki istikrarsızlık ve hızlı değişimler sebebiyle Nişabur, Buhara, Cürcan ve Gazne'de farklı emirlik ve devletlerin himayesinde çalışmalarını sürdürmek zorunda kalan¹⁶ Seâlibî, *Âdâbü'l-mülûk*'u 1013-1017 yılları arasında Cürcan'da yazarak Me'munîlerden Emir Me'mun b. Muhammed'e sundu.¹⁷ Sözkonusu sözler, *Âdâbü'l-mülûk*'un "Meliklik ve Sultanlığa Dair Gönüllerdeki Misaller ve Teşbihler"¹⁸ adlı ikinci bâbının "Melikliğin hükmü ve âdâbına dair misallerin devamı"¹⁹ isimli faslında yer almaktadır. Seâlibî, sözkonusu cümleleri Erdeşir'e nispet ederek bu sözler için "Sultan, Erdeşir'in şu sözünü tam anlamıyla gönlüne nakşetmelidir" ifadesini kullanmaktadır. *Âdâbü'l-mülûk*'taki rivayet şu şekildedir:²⁰

Lâ sultâne illâ bi-ricâl (Sultan ancak askerlerledir)

Ve lâ ricâle illâ bi-mâl (Askerler ancak malladır)

Ve lâ mâle illâ bi-imâre (Mal ancak imaretlemdir)

Ve lâ imârete illâ bi-adl ve hüsni siyâse (İmaret ancak adalet ve iyi siyasetledir).

15 Bu konuda ayrıntılı bilgi için "*Adalet Dairesinin Kısa Versiyonunun Üçüncü Türü*" başlığı altında yer alan "İbnü'l-Cevzî" bölümüne bakılabilir.

16 Ebu Mansur es-Seâlibî, *Âdâbü'l-mülûk* (thk. Celil Atıyye, Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1990), muhakkikin mukaddimesi, s. 5-13; Aydın Taneri, "Gürgeç", *DİA*, c. 14 (İstanbul, 1996), s. 321-323; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 86-87; Hasan Gündoğdu, "Ebu Mansur Abdülmelik b. Muhammed es-Seâlibî'nin Sırrü'l-Arabiyye Adlı Eserinin Edisyon Kritiği" (Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006), s. 2-3; Tevfik Rüştü Topuzoğlu, "Ebu Mansur es-Seâlibî", *DİA*, c. XXXVI (İstanbul, 2009), s. 236-239.

17 es-Seâlibî, *Âdâbü'l-mülûk*, muhakkikin mukaddimesi, s. 17.

18 Başlığın aslı "el-Bâbü's-sâni: fî sudûr mine'l-emsâl ve't-teşbihâti'l-mülûkiyye ve's-sultâniyye" şeklindedir. Seâlibî, *a.g.e.*, s. 49.

19 Başlığın aslı "Fasl fîmâ yecri mecrâ'l-emsâl mine'l-hükmi ve'l-âdâbi'l-mülûkiyye" şeklindedir. A.mlf., *a.g.e.*, s. 52.

20 *A.g.e.*, s. 54.

Bu rivayet de, önceki iki rivayet gibi ‘sultan’ (otorite ve güç sahibi), ‘ricâl’, ‘mal’, ‘imaret’, ‘adl’ ve ‘hüsnü siyâset’ olarak altı unsura sahiptir. Adalet dairesiyle ilgili sözlerin yer aldığı bölümde, melikliğin değeri, meliklerin otorite ve hâkimiyetleri ile âdil olmaları ve zulmü ortadan kaldırmalarının gerekliliği üzerinde durulmaktadır.²¹ Seâlibî, adalet dairesiyle ilgili cümleleri “Sultanın zâlimliği, karışıklığın devam ettiği bir durumda câizdir. Otorite ile düzenin sağlanması, mülke hükmedilmesi ve zulmün ortadan kaldırılması, meliklerin adaleti tesis etmeleriyle mümkündür” şeklindeki bir anafikir çerçevesinde nakletmektedir. Seâlibî’nin dört cümlelik yapıyı oluşturan unsurlara yer vermesinin sebebi ve öne çıkardığı unsurlar, meliklerin otoritelerini tesis etmeleri, mülklerine hâkim olmaları ve zulme son vermeleridir. Esasen, Seâlibî’nin yaşadığı dönem ve coğrafya, onun neden otoritenin ve hâkimiyetin tesisleriyle zulmün def’i gibi meselelere öncelik verdiğini anlamlı kılmaktadır. Zira X. asrın sonlarıyla XI. asrın başlarında Nişabur, Buhara ve Cürcan bölgelerini içine alan coğrafya, otoriteyi ve hâkimiyeti sağlamış büyük siyasi güçlerin yerine, Samanîler ve Gazneliler gibi devletlere bağlı, çatışma ve rekabet halindeki çok sayıda küçük emirliklerin sahne aldığı bir dönem ve coğrafyadır. Seâlibî’nin *Âdâbü’l-mülûk*’unda, İbn Kuteybe’nin *Uyûnü’l-ahbâr*’ında ve *Ahd-ı Erdeşir*’de yer alan sözlerin sureti, yapısı ve unsurları arasında herhangi bir fark bulunmamaktadır. Seâlibî, adalet dairesine delâlet eden cümleleri İbn Kuteybe’den yahut doğrudan *Ahd-ı Erdeşir*’den almış olmalıdır. Sözlerin kaynağı açısından, İbn Kuteybe “şöyle denilmiştir” ifadesini kullanırken, Seâlibî cümlelerin kaynağını Erdeşir’e nispet etmektedir.

İbn Abdilber en-Nemerî el-Kurtubî’nin (ö. 1071)²² *Behcetü’l-mecâlis* adlı eseri, adalet dairesine ait sözlerle ilgili olarak iki farklı

21 A.g.e., s. 52-55.

22 Endülüslü bir âlim olan İbn Abdilber, Kurtuba’da 1009’da ortaya çıkan, yedi yıl süren ve “Berberî fitnesi” diye anılan karışıklıklar sebebiyle, Kurtuba halkıyla birlikte şehri terk etmek zorunda kaldı. İstikrarlı bir devlet arayışıyla Endülüs’ü dolaşan İbn Abdilber, Endülüs’ün doğusundaki nispeten emniyetli olan Dâniye bölgesinin hâkimi ve ulemâyı gözeten Emir Muhammed’in himayesine girdi. Emir’in 1068’teki vefatına kadar Lizbon ve Santarem kâdılıklarında bulunan İbn Abdilber *Behcetü’l-mecâlis*’i bu görevi esnasında kaleme aldı. İbn Abdilber en-Nemerî el-Kurtubî, *Behcetü’l-mecâlis* (thk. Muhammed Mürsi el-Hulî, Kahire: Dârü’l-kitâbi’l-arabî, 1962), muhakkikin girişi, I, s. 7-27; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 91; Leys Suûd Câsim, “İbn Abdülber en-Nemerî”, *DİA*, c. XIX (İstanbul, 1999), s. 269.

rivayete yer vermektedir. İlk rivayet adalet dairesinin kısa formunun birinci türüne, ikinci rivayet ise uzun formuna aittir.

Adalet dairesi kavramını gösteren sözleri ifade eden her iki rivayet, *Behcetü'l-mecâlis* adlı eserin birinci cildinde yer alan “Sultan ve Siyaset Babı”²³ başlığı altındaki “Erdeşir b. Bâbek’in kendisinden sonraki meliklere nasihatı”²⁴ bölümünde bulunmaktadır. İbn Abdilber, sözkonusu sözlere “Erdeşir’in kendinden sonraki meliklere vasiyeti” başlığı altında yer vermiş olsa bile, bu cümlelerin kaynağını doğrudan Erdeşir’e nispet etmemekte, yalnızca “Farşlıların bu baptaki sözü”²⁵ ifadesini kullanmaktadır. Sureti bakımından birinci türe ait olan ilk rivayet şu şekildedir:²⁶

Lâ melike illâ bi-ricâl (Melik ancak askerlerledir)

Ve lâ ricâle illâ bi-mâl (Askerler ancak malladır)

Ve lâ mâle illâ bi-imâre (Mal ancak imarettedir)

Ve lâ imârete illâ bi-adl (İmaret ancak adaletledir).

Sözkonusu bu rivayet, ‘melik’, ‘ricâl’, ‘mal’, ‘imaret’ ve ‘adl’ olmak üzere beş temel unsura sahiptir. ‘Melik’ unsuru, İbn Kuteybe ve Seâlibî’de *sultân* kavramıyla karşılanmıştır. *Ahd-i Erdeşir*, İbn Kuteybe ve Seâlibî’deki “hüsni siyâset” ifadesi ise *Behcetü'l-mecâlis*’te yer almamaktadır. Bu iki farklılık dışında, bahsi geçen üç eserdeki ifadelerle *Behcetü'l-mecâlis*’teki ifade arasında bir fark yoktur. Sözkonusu sözlerin “Erdeşir’in kendinden sonraki meliklere vasiyeti” başlığı altında rivayet edildiği de dikkate alındığında, İbn Abdilber, bu sözleri *Ahd-i Erdeşir*, İbn Kuteybe yahut Seâlibî’den almış olmalıdır.

İbn Abdülber, Endülüs Emevî Devleti’nin en parlak dönemi olan Halifelik dönemi (929-1031) ile Endülüs Emevî Devleti’nin son bulmasıyla “Mülûkü’t-tavâif” adı verilen, pek çok emirliğin ortaya çıktığı istikrarsız bir döneme (1031-1090) şahit oldu. İbn Abdilber, “Sultan ve Siyaset” adlı bölümde, imamın önemi ve görevleri, mülkle din arasındaki ilişki, âdil imamın zâlim imama üstünlüğü, verginin, memleketin ayakta durması, raiyyenin hayatını sürdürebilmesi, sınırların ve toprağın korunmasındaki rolü gibi konuları

23 Başlığın aslı “Bâbü’s-Sultân ve’s-Siyâse” şeklindedir. İbn Abdilber, *Behcetü'l-mecâlis*, I, s. 331.

24 Başlığın aslı “Risâle Erdeşir b. Bâbek ile’l-mülûk ba’dehu” şeklindedir, a.mlf., *a.g.e.*, s. 333.

25 İfadenin aslı “ve min kelâmi’l-Furs fi haze’l-bâb” şeklindedir, *a.g.e.*, s. 334.

26 *A.g.e.*, s. 334.

öne çıkarmakta ve adalet dairesine delâlet eden sözleri bu bağlamda zikretmektedir. İbn Abdilber'in zikrettiği adalet dairesinin unsurları arasındaki öncelik-sonralık sırasının da, hem bu bağlamı hem de müellifin yaşadığı coğrafyanın ve dönemin en temel meselelerini teyit ettiği görülmektedir. Mülûkû't-tavâif döneminde Müslümanların en çok ihtiyaç duydukları şey, emniyeti ve birliği sağlayarak zulmü ortadan kaldıracak güçlü bir orduya sahip güçlü bir meliktir. İbn Abdilber'in zikrettiği unsurlar arasında ilk sırada yer alan 'melik' ile ikinci sırada geçen 'ordu', Endülüs'te Müslümanların öncelikle muhtaç oldukları unsurlara karşılık gelmektedir. Bu sıralamadaki 'mal' ve 'adalet' ise, hem Hıristiyanları mağlup edecek hem de emirlikler arasındaki mücadeleye son verecek güçlü bir ordu ve devlet için zorunlu olan refah ve adalete işaret etmektedir.

Şemsü'l-Hilâfe Muhammed Mecdü'l-Mülk'ün (ö. 1225) *Kitâbü'l-Âdâb*'ı, kısa formun birinci türünün âdâb eserlerindeki bir diğer örneğidir. Selahaddin Eyyübî (1171-1193) ile onun oğlu el-Aziz'e emir olarak hizmet eden Şemsü'l-hilâfe bir süre Halep emiri olarak görev yaptıktan sonra, Mısır'daki karışıklıklara son vermek ve istikrarı sağlamak amacıyla Mısır'a gitti.²⁷ Mecdü'l-Mülk *Kitâbü'l-Âdâb*'ı, Selahaddin Eyyübî'nin veziri ve Divânü'l-inşâ reisi Abdurrahman b. Ali el-Beysânî'nin (ö. 1200) isteğiyle Mısır'da kaleme aldı.²⁸

Muhammed Mecdü'l-Mülk'ün kaynağını Amr b. Âs'a (ö. 664) nispet ettiği²⁹ adalet dairesiyle ilgili sözler, *Kitâbü'l-Âdâb*'ın "Nesir Konusunda Hikmet Bâbı"³⁰ başlıklı bölümün "Meliklere ve onların hallerinin zikrine dair"³¹ adlı faslında şu şekilde yer almaktadır:³²

Lâ sultâne illâ bi-ricâl (Sultan ancak askerlerledir)

Ve lâ ricâle illâ bi-mâl (Askerler ancak malladır)

Ve lâ mâle illâ bi-imâre (Mal ancak imarettedir)

Ve lâ imârete illâ bi-adl (İmaret ancak adaletledir).

27 Ebü'l-Fazl Cafer b. Şemsü'l-Hilâfe Muhammed Mecdü'l-Mülk, *Kitâbü'l-Âdâb* (haz. Yasin el-Eyyübî, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2001), hazırlayanın girişi, s. 10-13.

28 A.mlf., *a.g.e.*, hazırlayanın girişi, s. 14-15.

29 *A.g.e.*, s. 41.

30 Başlığın aslı "Bâbü'l-hikme mine'n-nesr" şeklindedir, *a.g.e.*, s. 17.

31 Başlığın aslı "Fi'l-mülûk ve zikri ahvâlihîm" şeklindedir, *a.g.e.*, s. 40.

32 *A.g.e.*, s. 41.

Sözkonusu bu rivayet, ‘sultan’ (otorite ve güç sahibi), ‘ricâl’, ‘mal’, ‘imaret’ ve ‘adl’ olmak üzere beş unsura sahiptir. Şemsü’l-Hilâfe’nin *Kitâbü’l-Âdâb*’ında yer alan sözlerle, Seâlibî’nin (ö. 1038) *Âdâbü’l-mülûk* ve İbn Kuteybe’nin (ö. 889) *Uyûnü’l-ahbâr*’ındaki sözler arasında benzerlik vardır. İbn Kuteybe sözlerin kaynağı için herhangi bir isim zikretmezken Seâlibî sözlerin kaynağını Erdeşir’e, Şemsü’l-Hilâfe ise Amr b. Âs’a nispet etmektedir. İbn Kuteybe ile Seâlibî’nin eserlerinde, “İmaret ancak adalettedir” anlamına gelen son cümlenin sonunda ilaveten “hüsnu siyâset” ifadesi de yer alırken, Şemsü’l-Hilâfe “hüsnu siyâset” ifadesine yer vermemektedir. Bunlar dışında, her üç eserde rivayet edilen unsurlar tamamen aynıdır. Eyyûbîlere hizmet eden Şemsü’l-Hilâfe’nin dışında, özellikle Memlükler dönemi eserlerinde adalet dairesini ifade eden sözlerin Amr b. Âs’a nispet edildiği görülmektedir. Bu durum, Amr b. Âs’ın Mısır fatihi ve Mısır’ın ilk vâlisi olması ve Şia’ya karşı Sünniliği temsil etmesiyle ilgili olabilir.

Kitâbü’l-Âdâb’daki “Melikler ve onların halleri” adlı bölümde, meliklerin otoritelerini kurmaları, raiyye katındaki meşruiyetleri, mülkün ayakta kalması, emir olmak isteyenlerde aranması gereken şartlar gibi meseleler öne çıkmaktadır. Mecdü’l-Mülk’ün emirliğin şartları konusuna yer ayırmasına, onun Eyyûbîler döneminde Halep emiri olarak görev yapması tesir etmiş olmalıdır. Mecdü’l-Mülk’e göre melikler, otoritelerini hâkim kılabilmek ve toplumsal sınıfları kontrol altında tutabilmek için idare edilenler arasında heybet uyandırmalı ve her bir sınıfa, konumu neyi gerektiriyorsa ona uygun şekilde muamelede bulunmalıdırlar.³³ Melikler nasılsa, idare edilenler de öyle olur. Melikler adaletle meylederlerse, raiyye de itaate meyleder. Mülkün yıkılmasının en önemli sebeplerinden biri meliklerin reziletlere sarılmalarıdır.³⁴ Emir olmak isteyenlerde aranması gereken en önemli özelliklerden ikisi adalet ve cömertliktir.³⁵ Mecdül’l-mülk, adalet dairesiyle ilgili sözleri, adaletin, meliklerin otorite ve meşruiyetleriyle mülkün sürekliliği hususundaki önemini ortaya koyabilmek için zikretmektedir.

Cemâleddin el-Vatvât (ö. 1318), *Gurerü’l-hasâisi’l-vâdiha ve ‘urerü’n-nakâisi’l-fâdiha* adlı eserinde, *adalet dairesi* kavramıyla ilgili olarak iki rivayet nakletmektedir. Bu rivayetlerden birincisi kısa formun birinci türünün, ikincisi ise uzun formun örneğidir. Edip

33 *A.g.e.*, s. 41-42.

34 *A.g.e.*, s. 41.

35 *A.g.e.*, s. 42.

ve âlim olan Vatvât, kitap meraklısı bir müstensih olması ve kitap ticareti yapması sebebiyle “el-Kütübî” ve “el-Verrâk” lakaplarıyla anılmaktadır.³⁶ Vatvât’ın “Erdeşir’in sözüdür” diyerek Erdeşir’e nispet ettiği sözler, Bahrî Memlûkler döneminde (1250-1382) Kahire’de yazılan *Gurerü’l-hasâis*’in “Akıl Hakkında”³⁷ adlı üçüncü bâbının “Yüksek akla delâlet eden kâmil fiile dâir”³⁸ başlıklı ikinci faslında şu şekilde rivayet edilmektedir:³⁹

Lâ sultâne illâ bi-ricâl (Sultan ancak askerlerledir)

Ve lâ ricâle illâ bi-mâl (Askerler ancak malladır)

Ve lâ mâle illâ bi-imâre (Mal ancak imaretlemdir)

Ve lâ imârete illâ bi-adl (İmaret ancak adaletledir).

Bir önceki rivayette olduğu gibi bu rivayet de ‘sultan’ (otorite ve güç sahibi), ‘ricâl’, ‘mal’, ‘imaret’ ve ‘adl’ olmak üzere beş unsura sahiptir. Adalet dairesiyle ilgili sözlerin yer aldığı fasıl, ana fikir olarak, sultanın siyasetini ve riyyasetini akla, edebe, faziletlere ve adalete dayandırmasının gerekliliğini temellendirmektedir.⁴⁰ Bu bölümdeki açıklama ve örneklere ‘meliklerin mülklerini akıl ve adalete uygun bir biçimde idare etmeleri gerektiği’ düşüncesi hâkimdir. Vatvât’ın *Gurerü’l-hasâis*’inde nakledilen sözler, Seâlibî’nin (ö. 1038) *Âdâbü’l-mülûk* adlı eserinde rivayet edilenlere çok benzemektedir. Her iki eserde de, sözlerin kaynağı Erdeşir’e atfedilmektedir. *Âdâbü’l-mülûk*’un son cümlesinde geçen “hüsnü siyâset” ifadesi *Gurerü’l-hasâis*’te bulunmamaktadır. Bunun dışında, her iki kaynaktan yer alan unsurların aynı olduğu görülmektedir. Vatvât’ın, bu sözleri Seâlibî’den ya da doğrudan *Ahd-i Erdeşir*’in Arapça tercümesinden almış olması mümkündür.

Şehâbeddin İbn Arabşâh’ın (ö. 1450)⁴¹ *Fâkîhetü’l-hulefâ ve müfâkehetü’z-zürefâ* adlı eseri, kısa formun birinci türünün edebî

36 Azmi Yüksel, “Cemâleddin el-Vatvât”, *DİA*, c. VII (İstanbul, 1993), s. 315-316.

37 Ebu İshak Burhaneddin el-Vatvât, *Gurerü’l-hasâisi’l-vâdiha ve ‘urerü’n-nakâisi’l-fâdiha* (Beyrut: Dâru Saab, t.y.) s. 82.

38 Başlığın aslı “el-Faslü’s-sânî: Fi zikri’l-fi’li’r-reşîd ed-dâl ‘ale’l-‘akli’l-müşeyyed” şeklindedir. A.mlf., *a.g.e.*, s. 90.

39 *A.g.e.*, s. 102.

40 *A.g.e.*, s. 101-102.

41 Dımaşk’ı zapteden Timur tarafından 1400’de ailesiyle birlikte başkent Semerkand’a gönderilen İbn Arabşâh, 1408’den sonra gittiği Moğolistan, Hârizm, Altın Orda Hanlığı, Osmanlılar ve Memlûkler’in merkezleri Saray, Kırım, Edirne, Dımaşk, Mekke ve Kahire’de ilim tahsil etti. Türkçe ve Farsça ↔

eserlerde yer alan geç tarihli örneklerinden biridir. *Fâkîhetü'l-hulefâ ve müfâkehetü'z-zürefâ*, İbn Arabşâh'ın 1448'de Burcî Memlûklü Sultanı el-Melikü'z-Zâhir Seyfeddin Çakmak'a ithaf ettiği *Kelile ve Dimne* tarzında bir eserdir. Eserde Arap, Acem ve Türk hükümdarlarından söz edilmekte, İslâm büyüklerinden na-killerde bulunmakta, "kâfir" denilen Cengiz Han'dan, onun örf ve âdetleriyle Moğol istilasından bahsedilmektedir.⁴²

İbn Arabşâh adalet dairesiyle ilgili kaynağını belirli bir isme nispet etmemektedir. Ancak "şöyle söylenen sözler vardır" ifadesinin, âdil melik Kisrâ Enûşirvan'ın "adaleti mülküne temel kıldığı ve reyâsına ihsan ve faziletle muamele ettiği" bilgisinin hemen ardında yer alması,⁴³ İbn Arabşâh'ın, sözlerin kaynağını Enûşirvan olarak gördüğüne işaret ediyor olabilir. Sözkonusu cümleler, *Fâkîhetü'l-hulefâ*'nın "Onuncu Bap: Hâdimin, Ahbabın, Düşmanların ve Ashabın Muamelesine Dair"⁴⁴ adlı bölümde şu şekilde rivayet edilmektedir:⁴⁵

Lâ mülke illâ bi-ricâl (Mülk ancak askerlerledir)

Ve lâ ricâle illâ bi-mâl (Askerler ancak malladır)

Ve lâ mâle illâ bi-imâre (Mal ancak imarettedir)

Ve lâ imârete illâ bi-adl (İmaret ancak adaletledir).

Sözkonusu bu rivayet, 'mülk' (devlet), 'ricâl', 'mal', 'imaret' ve 'adl' olmak üzere beş unsura sahiptir. İbn Arabşâh'ın adalet dairesiyle ilgili sözleri, adalet ile devlet hazinesinin doluluğu, raiyye-

dışında Moğolca da öğrendi. 1412'de Karadeniz yoluyla Osmanlıların başşehri Edirne'ye giden İbn Arabşâh, Çelebi Sultan Mehmed'in (1413-1421) vefatına kadar onun sır kâtibi ve şehzadelerinin hocası olarak görev yapması dışında, dîvân-ı hümâyunda Arapça ve Farsçadan tercümeler yaptı. 1421-1422'de Halep ve Dımaşk'ta bulundu. 1436'dan sonra Mısır'a giderek Kahire'ye yerleşen İbn Arabşâh, Burcî Memlûklü sultanı el-Melikü'z-Zâhir Seyfeddin Çakmak'ın (1438-1453) himayesine girdi. Şehâbeddin İbn Arabşâh, *Fâkîhetü'l-hulefâ ve müfâkehetü'z-zürefâ* (thk. Muhammed Receb en-Neccâr, Kuveyt: Dâru Sâdır, 1997), muhakkikin girişi, s. 28-33; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 216-217; Abdulkadir Yuvalı, "İbn Arabşâh, Şehâbeddin", *DİA*, c. XIX (İstanbul, 1999), s. 314.

42 İbn Arabşâh, *Fâkîhetü'l-hulefâ*, muhakkikin girişi, s. 7-13; Yuvalı, "İbn Arabşâh, Şehâbeddin", s. 314-315.

43 İbn Arabşâh, *a.g.e.*, s. 511.

44 Başlığın aslı "el-Bâbü'l-âşir: Fî mu'âmeleti'l-hâdim ve'l-ahbâb ve'l-a'dâi ve'l-ashâb" şeklindedir. *A.mlf.*, *a.g.e.*, s. 507.

45 *A.g.e.*, s. 512.

nin yaşadığı yerlerin imarı, halkın refahı ve mutluluğu ve düzenin hâkim kılınması gibi, devlet idaresinin doğasından kaynaklanan pratik gayelerin elde edilmesi arasındaki ilişki bağlamında naklettiği anlaşılmaktadır. İbn Arabşah'ın *Fâkîhetü'l-hulefâ*'sıyla İbn Abdülber'in (ö. 1071) aynı türdeki eseri *Behcetü'l-mecâlis*'te yer alan sözlerin, suretleri, yapıları ve unsurları bakımından tamamen aynı oldukları görülmektedir. Bundan dolayı, İbn Arabşâh'ın, söz-konusu sözleri, İbn Abdilber'in aynı türdeki eserinden almış olduğu söylenebilir. Adalet dairesiyle alakalı sözlerin yer aldığı onuncu bapta temel olarak iki mesele öne çıkmaktadır: Birincisi, akli ilkelere, dinî-şer'î ilkeler gibi, üstün ve yüce bir değere sahip olmasıyla bu üstünlük ve yüceliğin metafizik bir anlayışa dayandırılması meselesidir. İkincisi ise, bu teorik anlayışa uygun olacak şekilde adaletin, devletin işleyişi ve idaresiyle ilgili pratik bir gayeye ulaşılması bakımından yeri ve işlevlerinin belirlenmesidir.⁴⁶

Âdâb türü kaynaklarda yer aldığı biçimiyle, kısa formun birinci türüne ait olan son örnek, Ebü'l-Feth Muhammed el-İbşihî'nin (ö. 1450 civarı) *el-Müstetraf fi külli fennin müstetraf* adlı eseridir. Muhammed İbşihî, Burcî Memlûkler dönemi (1382-1517) âlim ve ediplerindedir.⁴⁷ Müellif, adalet dairesiyle ilgili sözleri naklettiği bölüme, öncelikle adaletin tanımını yaparak ve kaynağını belirterek başlamaktadır. Müellife göre adalet, Alah'ın yeryüzüne koyduğu bir mizandır ki, bu mizan sayesinde zayıf güçlünden hakkını alabilmektedir.⁴⁸ Adaleti dinî bakımdan zorunlu olarak gören İbşihî'ye göre, adalet kulluk ve ibadetten daha üstündür.⁴⁹ Adaletin kulluk ve ibadete olan üstünlüğünü zikrettikten sonra müellif, âdil ve zâlim olanın, âhirette dinî bakımdan mükâfat ya da ceza göreceğini ifade etmektedir.⁵⁰ Son olarak ise müellif, sultanın, mülkü ve raiyyesiyle olan ilişkisiyle şehirlerin imareti, halkın refahı ve vergilerin toplanması gibi konularda adaletin önemi üzerinde durmaktadır.⁵¹ İbşihî,

46 A.g.e., s. 509-512.

47 Muhammed el-İbşihî, *el-Müstetraf fi külli fennin müstetraf* (thk. Müfid Muhammed Kumeyhe, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1983), muhakkikin girişi, c. I, s. 5-8; Hulusi Kılıç, "İbşihî", *DİA*, c. XXI (İstanbul, 2000), s. 376-377; İsmail Yiğit, "Memlûkler", *DİA*, s. 93.

48 el-İbşihî, *el-Müstetraf fi külli fennin müstetraf*, s. 227.

49 A.mlf., a.g.e., s. 227.

50 A.g.e., s. 227-228.

51 A.g.e., s. 228-232.

devletin varlığı, sürekliliği, halkın devlete itaat etmesi ve refahıyla memleketin imarını adalete bağlamaktadır. Zulmün ortaya çıkması durumunda ise, tüm bu ifade edilen şeyler ortadan kalkar. Zira Allah, sultana adalet sebebiyle tüm bu şeyleri verdiği gibi, zulüm sebebiyle tekrar ondan almaktadır.

Adalet dairesine delâlet eden sözler, *el-Müstetraf fî külli fennin müstetraf* adlı eserin “On Dokuzuncu Bab: Adalet, İhsan, İnsaf ve Buna Benzer Şeylere Dair”⁵² başlıklı bölümünde bulunmaktadır. Muhammed el-İbşihî’nin kaynak olarak “Kısrâ’nın sözü” ifadesini kullandığı bu sözler *el-Müstetraf*’ta şu şekilde yer almaktadır.⁵³

Lâ melike illâ bi'l-cünd (Melik ancak askerlerledir)

Ve lâ cünde illâ bi'l-mâl (Askerler ancak malladır)

Ve lâ mâle illâ bi'l-bilâd (Mal ancak beldelerledir)

Ve lâ bilâde illâ bi'r-reâyâ (Beldeler ancak reâyâ iledir)

Ve lâ reâyâ illâ bi'l-adl (Reâyâ ancak adaletledir).

Beş cümleden müteşekkil olan bu rivayet, ‘melik’, ‘cünd’, ‘mal’, ‘bilâd’, ‘reâyâ’ ve ‘adl’ olmak üzere altı unsura sahiptir. Âdâp türünün diğer örnekleri dört cümleden oluşurken buradaki örnek beş cümleden oluşmaktadır. Diğer örneklerde geçen ‘ricâl’ unsuru için bu örnekte “cünd (ordu)” kelimesi kullanılmaktadır. Önceki rivayetlerde yer alan ‘imaret’ unsuru ise bu örnekte kullanılmamaktadır. Bu örnekte tercih edilen ve gelir elde etmek için beldelerin fethine ve imarına işaret eden ‘bilâd’ ile vergi yükümlüsü halk anlamına gelen ‘reâyâ’ unsurları ise, âdâp türünün diğer örneklerinde geçmemektedir. Adalet dairesine delâlet eden sözler, “Adalet, İhsan ve İnsaf” adlı bölümde “Devletin varlığı ve sürekliliği, halkın devlete itaat etmesi ve refahıyla memleketin imarı, ancak sultanın adaletiyle mümkündür” şeklindeki bir anafikir çerçevesinde zikredilmektedir. Sureti, yapısı ve unsurları bakımından, Burcî Memlûkler döneminde Mısır’da yaşayan İbşihî’nin *el-Müstetraf*’ında yer alan adalet dairesiyle ilgili sözlerin, Şam Eyyûbî Devlet’i zamanında Dımaşk’ta yaşayan Kureşî’nin (ö. 1254) siyasetnâme-nasihatnâme türündeki *el-İkdü'l-ferîd*’inde geçen sözlerle aynı olduğu görülmektedir.

52 Başlığın aslı “el-Bâbü’t-tâsi’ ‘aşer: Fi’l-‘adli ve’l-ihsâni ve’l-insâf ve gayri zalik” şeklindedir, *a.g.e.*, s. 227.

53 *A.g.e.*, s. 228.

Siyasetnâme-Nasihatnâme Literatürü

Siyasetnâme-nasihatnâme eserleri arasında kısa forma ait birinci türün ilk örneği Yusuf Has Hâcib'in (ö. 1077) *Kutadgu Bilig*'idir. Yusuf Has Hâcib, Karahanlı hükümdarı Tavgaç Uluğ Buğra Han döneminde has hâciblik görevinde bulundu. *Kutadgu Bilig* dikkate alındığında, Yusuf Has Hâcib'in, İslâm öncesi Türk kültürüne ait kaynaklarla İslâm ve İran kültürüne ait eserlerden ve Çince eserlerin tercüme edildiği bir bölgede yetiştiği için de, Konfüçyüs'ten faydalandığı söylenebilir. *Kutadgu Bilig*, Türkler'in İslâm öncesi âdetleriyle İslâm düşüncesi ve kültürü arasında uyum sağlama çabasının bir ifadesi olarak görülebilir.⁵⁴ *Kutadgu Bilig*, Yusuf Has Hâcib tarafından Balasagun'da yazılmaya başlanıp 1069-1070 arasında Kaşgar'da tamamlanarak Karahanlı hükümdarı Tavgaç Uluğ Buğra Han'a takdim edildi.⁵⁵ Kitabın temelini, dört kavram ile bunlara karşılık gelen dört tip teşkil etmektedir. 'Köni törü' (doğru kanun) 'Kün-Dogdı' (hükümdar), 'kut' (saadet) 'Ay-Toldı' (vezir), 'ukuş' (akıl) 'Öğdülmiş' (Vezir'in oğlu) ve 'akbet' ise 'Odgurmuş' (zahid) ile temsil edilmiştir.⁵⁶ Adalet dairesiyle ilgili sözler *Kutadgu Bilig*'de şu şekilde geçmektedir:⁵⁷

Bu il tutguka köp er at sü kerek
Er at tutguka neng tavar tü kerek
Bu neng alguka bir kerek bay budun
Budun baylıkınga törü tüz kodun
Bularda biri kalsa törti kalur
Bu törti yime kalsa beglik ulur.

(Memleket tutmak için çok asker ve ordu gerekir
 Askeri beslemek için çok mal ve servet gerekir

54 Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig* (haz. Reşid Rahmeti Arat, İstanbul: Kabcı, 2006), hazırlayanın girişi, s. 15-32; Halil İnalçık, "Kutadgu Bilig'te Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Geleneği", *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet* içinde, İstanbul: Eren, 2000), s. 11-23; DİA, "Kutadgu Bilig", *DİA* (Ankara, 2002), s. 478-480; Fatih M. Şeker, *Türk Düşünce Tarihi Açısından Kutadgu Bilig* (İstanbul: Dergâh, 2011), s. 11-28.

55 Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, hazırlayanın girişi, s. 27; DİA, "Kutadgu Bilig", s. 478.

56 DİA, "Kutadgu Bilig", s. 478.

57 Yusuf Has Hacib, *a.g.e.*, s. 414-415.

Bu malı elde etmek için halkın zengin olması gerekir
 Halkın zengin olması için adalet (doğru kanunlar) gerekir
 Bunlardan biri ihmal edilirse dördü de kalır
 Dördü birden ihmal edilirse beylik çözülmeye yüz tutar.)

Altı beyitten meydana gelen bu rivayet, ‘il’ (memleket), ‘er at ve sü’ (asker ve ordu), ‘neng tavar’ (mal ve servet), ‘bay budun’ (zengin halk) ve ‘törü tüz’ (doğru kanun-adalet) olmak üzere beş unsura sahiptir. “Bunlardan biri ihmal edilirse dördü de kalır” ve “Dördü birden ihmal edilirse beylik çözülmeye yüz tutar” ifadeleri, bu beş unsurdan her birinin eşit öneme sahip, işlev ve fayda bakımından birbirine bağlı ve hâkimiyetin ve iktidarın ayakta kalması için zorunlu unsurlar olduklarını göstermektedir. Yusuf Has Hâcib’in bu sözleri hangi kaynaktan aldığı tespit edilemedi. Fakat sureti, yapısı ve temel unsurlarını göz önünde bulundurduğumuzda, sözkonusu sözlerin, Sasanî kaynaklı kısa formun birinci türüne örneklik teşkil ettiği söylenebilir.

Kutadgu Bilig’de yer alan örnek, Sasanî devlet ve hâkimiyet anlayışına dayandığı gibi, İslâm öncesi Türk devlet gelenekleri ile İslâm siyaset düşüncesini de yansıtmaktadır. Adalet dairesinin kısa formunda, Yusuf Has Hâcib, ‘doğru kanun-adalet’ (*törü tüz*) ile ‘mal-servet’ (*neng tavar*) ve ‘zengin halk’ (*bay budun*) unsurlarını öne çıkarmaktadır. Doğru kanun-adalet (*törü tüz*), hem hâkim olan örfî hukukun (*yosun*) kurucu kağan tarafından törü (*yasa*) hâline getirilmesini hem de şer’î hükümleri ifade etmektedir. *Kutadgu Bilig*’e göre, devlet, her şeyin ve herkesin üstünde olan doğru kanunlara ve iyi bir hukukî düzene dayanmalıdır.⁵⁸ İran devlet geleneğinde, hükümdarın mutlak otoritesi kanunun da üzerindedir. Hükümdarın üstün otoritesini, sadece adalet sınırlandırmaktadır. Fakat adalet hususunda da, esas olan melikin faydasıdır. *Kutadgu Bilig*’de Sasanî devlet anlayışındaki adalet fikri değişime uğramıştır; adalet artık hükümdarın merhamet, bağışlama ya da cezalandırmasından ziyade, “doğru kanuna dayanan siyaset” manasında kullanılmaktadır.⁵⁹ *Kutadgu Bilig*’de mal ve hazine toplamanın önemi ile halkın refahı üzerinde durulması da aynı şekilde Sasanî, eski Türk

58 Halil İnalçık, “Türk Tarihinde Türe ve Yasa Geleneği”, *Kuruluş ve İmparatorluk Sürecinde Osmanlılar* içinde (İstanbul: Timaş, 2011), s. 40-42; Aydın Kezer, *Türk ve Batı Kültüründe Siyaset Kavramı* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı), 1987, s. 91-97.

59 İnalçık, *a.g.e.*, s. 40-41,43.

ve İslâm siyaset geleneklerinin bir tezahürüdür.⁶⁰ Yusuf Has Hâcib iyi, doğru ve başkalarına faydalı olan bir insan tipini önermektedir. Faziletli insan tipi, İslâm dinî ve ahlâk düşüncesinin bir ürünü olarak onun idealist yönünü, dünya malını kötülemez insanlara yardım edebilmek için zenginliği ve maddî imkânları zorunlu görmesi de onun realist yönünü göstermektedir.⁶¹

Siyasetnâme-nasihathnâme kaynakları arasında kısa forma ait birinci türün ikinci örneği, Muhammed et-Turtûşî'nin (ö. 1126) *Sirâcü'l-mülûk*'udur. Endülüslü Turtûşî, Endülüs ile Bağdat Nizamiye medreselerindeki ilim tahsilinin ardından Basra, Şam ve İskenderiye'de dersler verdi.⁶² Turtûşî, *Sirâcü'l-mülûk*'u, Fatımîler döneminde 1121-1126 arasındaki bir tarihte, Fatımî veziri Ebu Abdullah Muhammed b. Fâtik el-Betâihî'ye ithâf etmiştir.⁶³ Adalet dairesini ifade eden cümleler *Sirâcü'l-mülûk*'un "On Birinci Bap: Otoritenin Kaideleri Olan Özelliklerin ve Bu Kaideler Olmadan Otoritenin Sabit Olamayacağına Bilinmesi"⁶⁴ adlı bölümde yer almaktadır. Sözlerin kaynağına dair belirli bir isim belirtilmese de, "Arap ve Acem hukeması şu cümleler üzerinde ittifak etmiştir"⁶⁵ şeklinde bir ifade kullanılmaktadır. Sözkonusu cümleler *Sirâcü'l-mülûk*'ta şu şekilde nakledilmektedir:⁶⁶

Lâ sultâne illâ bi-cünd (Sultan ancak askerlerledir)

Ve lâ cünde illâ bi-mâl (Askerler ancak malladır)

Ve lâ mâle illâ bi-cibâye (Mal ancak vergi toplamakladır)

Ve lâ cibâyete illâ bi-imâre (Vergi toplamak ancak imarettedir)

Ve lâ imârete illâ bi-adl (İmaret ancak adalettir).

60 A.mlf., *a.g.e.*, s. 41-45.

61 Kezer, *a.g.e.*, s. 63-75.

62 Muhammed b. Turtûşî, *Sirâcü'l-mülûk* (thk. Muhammed Fethi Ebûbekir, Kahire: ed-Dârü'l-Mısıriyyeti'l-Lübnaniyye, 1994), muhakkikin girişi, I, s. 5, 10-28; Muhammed b. Turtûşî, *Sirâcü'l-mülûk*, haz. Said Aykut (İstanbul: İnsan, 1995, hazırlayanın girişi, s. 9-17.

63 Turtûşî, *a.g.e.* (thk. Muhammed Ebûbekir), s. 6; Eymen Fuad es-Seyyid, "İskenderiye", *DİA*, c. XXII (İstanbul, 2000), s. 575.

64 Başlığın aslı "el-Bâbü'l-hâdî 'aşer: Fî beyâni ma'rifeti'l-hısâl elletî hiye kavâidü's-sultân ve lâ sebâte lehu dühâ" şeklindedir. Turtûşî, *a.g.e.*, s. 213.

65 İfadenin aslı "İttefeka hukemâü'l-'Arab ve'l-'Acem 'alâ hâzihî'l-kelimât" şeklindedir. A.mlf., *a.g.e.*, s. 216.

66 *A.g.e.*, s. 216.

Beş cümlelik bu rivayet, ‘sultan’ (mülk), ‘cünd’, ‘mal’, ‘cibâyet’ (vergi toplama), ‘imaret’ ve ‘adl’ olmak üzere altı unsura sahiptir. Âdâp türündeki örneklerden farklı olarak buradaki örnekte ‘cibâyet’ (vergi) unsuru yer almaktadır. ‘Sultan’ kelimesini, mülk-devlet anlamında kullanan Turtûşî, ‘mülk’ ile ‘ordu’ arasındaki ilişkiyi, bir ‘bina’ ile onun ‘temeli’ arasındaki ilişki gibi görmektedir. Turtûşî’ye göre, binanın ayakta kalabilmesi için temelini sağlam olması gerektiği gibi, mülkün ayakta durabilmesi için de ordunun çok güçlü olması gerekir. Turtûşî, bu altı unsurluk yapının merkezine mülkün ayakta kalmasını ve sürekliliğini yerleştirmektedir. Mülkün ayakta kalmasını ve sürekliliğini temin edecek olan güçlü ordu için zengin bir hazine gerektiği gibi, bunun için de memleketin mamur ve halkın müreffeh olması şarttır. Adaletin işlevi ve önemi bu noktada ortaya çıkmaktadır. Zira zengin bir hazine için zorunlu görülen memleketin imarının ve halkın refahının teminatı olan temel unsur adalettir. Bunun yanında, adalet ile imaret ve refah arasında zorunlu bir ilişki kurulduğu gibi, aynı şekilde adalet ile mülk arasında da zorunlu bir ilişki vardır. Çünkü adaletin uygulanması ile imaret ve refahın elde edilmesi için bir otoriteye ihtiyaç duyulmaktadır. Turtûşî’nin naklettiği ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla, ihtiyaç duyulan bu otorite, mülk ve bu mülkün sahibi ve adaletin uygulayıcısı olan meliktir.

Siyasetnâme-nasihâtname kaynakları içinde kısa formun birinci türüne ait bir diğer örnek Ebu Necib Abdurrahman eş-Şeyzerî’nin (ö. 1193) *el-Menhecü’l-meslûk fî siyâseti’l-mülûk* adlı eseridir. *el-Menhecü’l-meslûk*’ta adalet dairesine delâlet eden iki tür rivayet sözkonusudur. Bunlardan ilki, kısa formun birinci türünün, ikincisi ise uzun formun örneğidir. Şeyzerî, Selahaddin Eyyûbî döneminde (1171-1193), 1187 tarihinden sonra Taberiye’de muhtesiplik, kadınlık, tabiplik ve hatiplik yaptı.⁶⁷ Selahaddin Eyyûbî’nin, beldelerin idaresinde ve karşılaşılan hadiselerin çözümünde Eyyûbî iktidarına yardımcı olacak bir kitap yazmasını istemesi üzerine Şeyzerî, *el-Menhecü’l-meslûk*’u 1187-1193 arasındaki bir tarihte yazıp Selahaddin Eyyûbî’ye sundu.⁶⁸ Dolayısıyla *el-Menhecü’l-meslûk*’un,

67 Ebu Necib Abdurrahman eş-Şeyzerî, *el-Menhecü’l-meslûk fî siyâseti’l-mülûk* (thk. Ali Abdullah Musa, Zerka: Mektebetü’l-menâr, 1987), muhakkikin girişi, s. 75-102; Ramazan Şeşen, *Selahaddin Eyyûbî ve Devlet* (İstanbul: Çağ, 1987), s. 113, 394; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 127; Cengiz Kallek, “Celaledin Şeyzerî”, *DİA*, c. XXXIX (İstanbul, 2009), s. 107-109.

68 Şeyzerî, *el-Menhecü’l-meslûk fî siyâseti’l-mülûk*, muhakkikin girişi, s. 97-98, 119; Cengiz Kallek, “Celaledin Şeyzerî”, s. 108.

Kudüs'ün Selahaddin Eyyûbî tarafından 1187'de geri alınışı üzerine 1189'da başlatılan ve 1192'ye kadar devam eden III. Haçlı Seferi sırasında yazıldığı anlaşılmaktadır.

Yirmi baptan müteşekkil olan eserin son beş bâbının, askerlerin idaresi ve düzeni, cihada teşvik, dinden dönenler ve zâlimler ile ganimet ve fey gibi konulara ayrılması, Haçlı seferlerine karşı Eyyûbîler'in yürüttükleri cihadla ilgili olmalıdır. Adalet dairesi olarak ifade edilen sözler, *el-Menhecû'l-meslûk*'un "Dördüncü Bap: Memleketin Erkânını ve Kâidesini Bilmek"⁶⁹ adlı bölümünün "Memleketin erkânından beşinci rükün: Koruyucular"⁷⁰ adını taşıyan beşinci rükünde yer almaktadır. Söz konusu sözlerin kaynağı için belirli bir isim zikredilmese de, "Farslıların meliklerinden bazısının kuşağında şunların yazılı olduğu söylenmektedir"⁷¹ ifadesi kullanılmaktadır. Söz konusu sözler *el-Menhecû'l-meslûk*'ta şöyle yer almaktadır:⁷²

Lâ mülke illâ bi-ricâl (Mülk ancak askerlerledir)

Ve lâ ricâle illâ bi-mâl (Askerler ancak malladır)

Ve lâ mâle illâ bi-raiyye (Mal ancak raiyyetledir)

Ve lâ raiyyete illâ bi-adl (Raiyyet ancak adaletledir).

Dört cümlelik bu rivayet, 'mülk', 'ricâl', 'mal', 'raiyyet' ve 'adl' olmak üzere beş unsura sahiptir. Memleketin bir kıvâm içindeki sürekliliği ve bekâsı için yapılması gereken hususların ele alındığı *el-Menhecû'l-meslûk*'ta nakledilen rivayette adalet dairesinin unsurları olan 'ricâl', 'mal', 'raiyyet' ve 'adl' memleketin korunmasıyla ilgili olarak müellifin yaptığı açıklamalarda yer alan unsurlarla örtüşmektedir. Şeyzerî, "Memleketin Erkânını ve Kâidesini Bilmek" adlı dördüncü bapta, mülkün temel unsurlarıyla bu unsurların dayandığı küllî kâideden bahsetmektedir. Bu temel unsurlar, vezirlik, raiyyet, kuvvet, mal ve koruyucular olmak üzere beşe ayrılmaktadır. Bu unsurlarla birlikte mülkün dayandığı küllî kâide, edep, akıl, adalet ve cesaret sahibi meliklerin varlığına duyulan zo-

69 Başlığın aslı "el-Bâbü'r-râbi': Fî ma'rifeti erkânî'l-memleke ve kâidetihâ" şeklindedir. Ebu Necib Abdurrahman eş-Şeyzerî, *el-Menhecû'l-meslûk fî siyâseti'l-mülûk*, s. 195.

70 Başlığın aslı "el-Rükü'l-hâmis min erkânî'l-memleket: el-Husûn" şeklindedir. A.mlf., *a.g.e.*, s. 233.

71 İfadenin aslı "Kîle: Kâne mektûben 'alâ mıntakati ba'dı mülûki'l-Furs" şeklindedir. *A.g.e.*, s. 234.

72 *A.g.e.*, s. 234-235.

runlu ihtiyaçtır. Zira memleket bedene, faziletli bir melik ise kafaya benzer. Kafası kopartılan bir bedenın canlı kalması mümkün olmayacağı gibi, fazilet sahibi bir melik mevcut olmadığında, memleketin kıvâmından, sürekliliğinden ve bekâsından söz edilemez.⁷³

Ebu Sâlim en-Nasibî el-Adevî el-Kureşî'nin (ö. 1254) *el-İkdü'l-ferîd li'l-meliki's-sa'îd*'inde adalet dairesiyle ilgili olarak iki farklı rivayet bulunmaktadır. Bunlardan ilki kısa formun birinci türünün, ikincisi ise uzun formun örneğidir. Şâfiî fakihî olan Kureşî, Busra, Halep ve Nusaybin'de kadılık, Dimaşk'ta hatiplik yaptı.⁷⁴ *el-İkdü'l-ferîd* Eyyûbî Hükümdarı el-Melikü'n-Nâsır için telif edilmiştir. Melik Nâsır Yusuf'un 1237-1260 yılları arasında Halep'i idare ettiği ve Ebu Salim'in de 1254 tarihinde vefat ettiği düşünüldüğünde Kureşî *el-İkdü'l-ferîd*'i 1237-1254 yılları arasındaki bir tarihte telif etmiş olmalıdır.

Adalet dairesiyle ilgili sözler, *el-İkdü'l-ferîd*'in “Beşinci Bap: Raiyyeye Adalet ve İnsaf; Mahlukâta Zulüm Hakkında”⁷⁵ başlıklı bölümünde nakledilmektedir. Kureşî sözlerin kaynağına dair şu bilgiyi vermektedir: “Kisrâ Enûşirvan'a ‘Seni âdil melik sıfatına lâıyk kılan şey nedir?’ diye sorulduğunda Kisrâ ‘Adaleti en büyük değer saydım ve fâzıl hakîmin şu sözü beni adalete teşvik etti’ dedi.”⁷⁶ Enûşirvan, “fâzıl hakîm” ile veziri ve mübed-i mübedânı (başrahip) Büzürcmihr'i kastetmiş olmalıdır. Söz konusu cümleler *el-İkdü'l-ferîd*'de şu şekilde yer almaktadır:⁷⁷

Lâ melike illâ bi'l-cünd (Mülk ancak askerlerledir)

Ve lâ cünde illâ bi'l-mâl (Askerler ancak malladır)

Ve lâ mâle illâ bi'l-bilâd (Mal ancak beldelerledir)

Ve lâ bilâde illâ bi'r-reâyâ (Beldeler ancak reâyâ ileldir).

Ve lâ reâyâ illâ bi'l-adl (Reâyâ ancak adaletledir).

73 A.g.e., s. 195-232.

74 Ali Öngül, “Ebû Sâlim en-Nasibî”, *DİA*, c. X (İstanbul, 1994), s. 226-227; Ramazan Şeşen, “Eyyûbiler”, *DİA*, c. XII (İstanbul, 1995), s. 20-31.

75 Başlığın aslı “el-Bâbü'l-hâmis: Fi'l-insâf ve'l-'adl fi'r-raiyye ve'z-zulm ve'l-ichâf fi'l-beriyye” şeklindedir. Ebu Salim en-Nasibî el-Adevî el-Kureşî, *el-İkdü'l-ferîd li meliki's-sa'îd* (İstanbul: Matbaatü'l-vatan, hicri 1306), s. 51.

76 İfadenin aslı “Ve lemmâ kîle li-Kisrâ mâzâ istehakka el-melik hazihî's-sıfat, kâle li-ennî ce'altü'l-'adle ekberhem ve hamalenî 'aleyh kavlü'l-hakîmi'l-fâzıl” şeklindedir. A.mlf., a.g.e., s. 53.

77 A.g.e., s. 53.

Beş cümleden müteşekkil olan bu rivayet, ‘melik’, ‘cünd’, ‘mal’, ‘bilâd’ (beldeler), ‘reâyâ’ ve ‘‘adl’ olmak üzere altı unsura sahiptir. Bahse konu olan sözler, melikin raiyyeye karşı adaletli olması ve iyilikte bulunması gerektiği ana fikri bağlamında rivayet edilmektedir. Kureşî, adaletin ve âdil imamın dinî bakımdan üstünlüğü ve değeriyle bu dünyada ve öteki âlemde ulaşacağı mükâfatı âyet ve hadislerle izah ettikten sonra, âdil meliki, sürüsüyle ilişkisi açısından çobana, çocuklarıyla ilişkisi bakımından baba ve anneye, bedendeki organlarla ilişkisi cihetiyle ise kalbe benzetmektedir. Buna göre, âdil imamın görevi, eğilmiş bir şeyi doğrultmak, tereddüdü ortadan kaldıran ve yanlış düzelten ölçü, zayıf olanı koruyup gözetmek ve sıkıntıyı gidermek olmalıdır. Ayrıca Kureşî, halifeyi kullar ile Allah arasında bir yerde görmektedir, yani kullarla olan ilişkisinde efendi olan halifeyken, halifenin Allah ile olan ilişkisinde ise efendi olan Allah’tır. Fakat Allah’ın hükümranlılığı ve hâkimiyeti mutlak, halifeninki mukayyettir, yani Allah’ın irade ve kudretine ve adalet şartına bağlıdır. Adalet, melikin sahip olması gereken en değerli fazilet ve mülkün idaresinde esas alınması gereken en önemli dayanak olduğu gibi, raiyyenin emniyet içinde olması ve beldelerin imar edilmesi için olmazsa olmaz bir şarttır.⁷⁸

Kısa formun birinci türünün siyasetnâme-nasihât-nâmeler arasındaki örneklerinden biri de Ebü’l-Kasım İbn Rıdvan’ın (ö. 1381)⁷⁹ *eş-Şuhubü’l-lâmi’a fî siyâseti’n-nâfi’a* adlı eseridir. Merinî sultanı Ebü’l-Hasan’ın ölümünden sonra istikrar içindeki devlet dağılmaya, devlet işleri vezirlerin eline geçmeye ve ülkede kargaşa hâkim olmaya başladı. İbn Rıdvan *eş-Şuhubü’l-lâmi’a’yı* Merinî hükümdarı Ebu Sâlim İbrahim el-Merinî’nin (1373-1374) isteği üzerine, Merinîlerin içinde bulunduğu siyasi krize çözüm bulmak ve sulta-

78 A.g.e., s. 51-54.

79 Endülüslü devlet adamı ve âlim İbn Rıdvan, Endülüs’ün son İslâm hanedanı Nasrîler Devleti (1238-1492)’nde yaşanan iç kavgalara, Mağrib’de hüküm süren Berberî hanedanı Merinîler (1196-1465)’le Nasrîler arasındaki mücadelelere şahitlik etti. 1340’ta, İspanyollar’la yapılan ve büyük bir yenilgiyle sonuçlanan Tarif Seferi’ne katıldı. Bu yenilginin tesiriyle Endülüs’ten ayrılarak Merinîler’in hizmetine girdi. Fas ve Tunus’taki Merinî sarayında divanü’l-inşâ’da kâtiplik, hatiplik, kadılık, reisü’l-divani’l-inşâ ve reisü’l-küttâblık gibi görevleri icra etti. Ebü’l-Kasım İbn Rıdvan, *eş-Şuhubü’l-lâmi’a fî siyâseti’n-nâfi’a* (thk. Ali Sâmi en-Neşşâr, Dârü’s-sekâfe, 1984), muhakkikin girişi, s. 150-200; Osman Çetin, “İbn Rıdvan, Ebü’l-Kasım”, *DİA*, c. XX (İstanbul, 1999), s. 253; İsmail Ceran, “Merinîler”, *DİA*, c. XXIX (Ankara, 2004), s. 192-199; İsmail Yiğit, “Nasrîler”, *DİA*, c. XXXII (İstanbul, 2006), s. 420-424.

na yol göstermek amacıyla yazdı.⁸⁰ Ebü'l-Kasım İbn Rıdvan, adalet dairesine ilişkin sözlerin kaynağına dair “Arap ve Acem hukeması şu sözler üzerinde ittifak etmiştir”⁸¹ ifadesini kullanmaktadır. Söz-konusu sözler, *eş-Şuhubü'l-lâmi'a*'nın “Üçüncü Bap: Adalet, Adaletin Fazileti ve Bu Konudaki Sözler ile Haberlerin Zikrine Dair”⁸² başlıklı bölümünde şu şekilde yer almaktadır:⁸³

Lâ sultâne illâ bi-cünd (Sultan ancak askerlerledir)

Ve lâ cünde illâ bi-mâl (Askerler ancak malladır)

Ve lâ mâle illâ bi-cibâye (Mal ancak vergi toplamaktadır)

Ve lâ cibâyete illâ bi-imate (Vergi toplamak ancak imarettir)

Ve lâ imârete illâ bi-adl (İmaret ancak adalettedir).

Beş cümlelik bu rivayet, ‘sultan’ (mülk), ‘cünd’, ‘mal’, ‘cibâyet’, ‘imaret’ ve ‘adl’ olmak üzere altı unsura sahiptir. İbn Rıdvan’ın yararlandığı siyasetle ilgili en önemli kaynaklardan birisinin Turtuşî’nin (ö. 1126) *Sirâcü'l-mülûk*’u olması ve *eş-Şuhubü'l-lâmi'a*’da rivayet edilen sözlerin, kaynağı, sureti, yapısı ve unsurları cihetiyle, *Sirâcü'l-mülûk*’da nakledilenlerle örtüşmesi sebebiyle İbn Rıdvan’ın, bu sözleri Turtuşî’nin *Sirâcü'l-mülûk* adlı eserinden almış olması mümkündür. İbn Rıdvan, adalet dairesi olarak ifade edilen sözleri, mülkün sürekliliği ile ordunun güçlü oluşunun adaletle olan ilişkisi bağlamında naklettiği görülmektedir. Müellife göre, fizikî âlemin, dinin, ferdî ahlâkın, toplumsal ilişkilerin ve devletle toplum arasındaki dengenin ölçüsü adalettir. Adalet, Allah’ın yeryüzündeki mizanıdır. Bu sebeple, Allah, kullarına, hakka uygun bir biçimde aralarında paylaşmalarını ve birbirlerine yardım etmelerini emretmiştir.⁸⁴ Adalet, mülkün kıvamı, devletin devamı ve her memleketin esasıdır. Yeryüzünü imar eden, barışın yayılmasını ve düşmanlığın azalmasını sağlayan şey sultanın adaletidir.⁸⁵ Adalet sahibi, fazilet süsünü tamamladığı gibi, cennette kendisine bir yer edinmiştir. İnsanların en faziletlisi, hükümlerinde âdil, ihsanında

80 Ebü'l-Kasım İbn Rıdvan, *eş-Şuhubü'l-lâmi'a fî siyaseti'n-nâfi'a*, muhakkkin girişi, s. 201-216; Osman Çetin, “İbn Rıdvan, Ebü'l-Kasım”, s. 253.

81 Ebü'l-Kasım İbn Rıdvan, *eş-Şuhubü'l-lâmi'a fî siyaseti'n-nâfi'a*, s. 87.

82 Başlığın aslı “el-Bâbü's-sâlis: Fî zikri'l-'adl ve fazlihi ve mâ câe fî zalike mine'l-âsar ve'l-ahbâr” şeklindedir. A.mlf., *a.g.e.*, s. 85.

83 *A.g.e.*, s. 87.

84 *A.g.e.*, s. 85.

85 *A.g.e.*, s. 86.

cömert ve sözünde hikmet olan kimsedir. Meliklerin izzeti adaletlerinde, fazileti keremlerinde ve şerefi affetmelerindedir. Allah'ın beldelere mâlik ve kulları üzerinde hüküm sahibi kıldığı sultanın, öncelikle kendi nefesine ve hevâsına hâkim olması gerekir.⁸⁶ Ordu, devlet hazinesi ve ülkenin imar edilmesi, mülkün ayakta kalabilmesi için gerekli olan temel unsurlardır. Bu unsurların hepsinin dayanağı olan en temel unsur ise adalettir.⁸⁷

Tarih-Coğrafya Literatürü

Tarih-coğrafya eserleri arasında kısa versiyona ait birinci türün ilk örneği, İbnü'l-Belhî'nin (ö. 1116)⁸⁸ *Farsnâme*'sidir. *Farsnâme*, Farsça kaleme alınan ve Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'a (1104-1117) sunulan coğrafya-tarih türünde bir eserdir. Sultan Muhammed Tapar'ın isteğiyle kaleme alınmış olmasına bakılarak *Farsnâme*'nin 1104-1117 tarihleri arasında telif edildiği düşünülebilir.⁸⁹

İbnü'l-Belhî'nin, adalet dairesiyle ilgili sözlerin hem Farsçasına hem de Arapçasına *Farsnâme*'nin "Pârs'ın özelliği, bazı ahvali ve halkına dair"⁹⁰ adlı faslında yer vermektedir. Sözlerin kaynağına ilişkin belirli bir isim zikredilmese de, "Fars mülkünün sahiplerinden her kim oğlunu veliâht tayin etmiş olsa ona şöyle vasiyet ederdi"⁹¹ ifadesi kullanılmaktadır. Buna göre, sözkonusu sözler, Farsça ve Arapça olmak üzere *Farsnâme*'de şöyle nakledilmektedir:⁹²

86 A.g.e., s. 88-94.

87 A.g.e., s. 87.

88 İbnü'l-Belhî'nin dedesi, Büyük Selçuklu Sultanı Berkyaruk (1092-1104)'un Fars Vâlisi Atabeg Humartegin'in müstevfîsidir. İbnü'l-Belhî de eğitimini burada dedesinin yanında tamamlayarak Divân-ı İstifâ'da çalıştı. Bu sayede, Fars Bölgesinin coğrafi ve siyasi durumu hakkında bilgi edinme fırsatı buldu. Tahsin Yazıcı, "İbnü'l-Belhî", *DİA*, c. XX (İstanbul, 1999), s. 529; M. Mahfuz Söylemez, "Kitap Tahlili", *AÜİFD*, c. XLIII, sy. 2 (Ankara, 2002), s. 490.

89 A. K. S. Lambton, "Justice in the Medieval Persian Theory of Kingship", *Studia Islamica* (no. 17, 1962), s. 99; Tahsin Yazıcı, "İbnü'l-Belhî", s. 529.

90 Başlığın aslı "Fasl der sıfat-ı Pârs ve ba'zı ez ahvâlân ve merdüm-i ân" şeklindedir. İbnü'l-Belhî, "Farsnâme", *Islamic Geography* içinde (ed. Guy Le Strange, R. A. Nicholson, Fuat Sezgin, Frankfurt, 1993), c. XXXII, s. 4.

91 İfadenin aslı "Ve her ki ez îşân ferzend râ velî ahd kerdî û râ vasiyyet berîn cümlet kerdî" şeklindedir. A.mlf., a.g.e., s. 4-5.

92 A.g.e., s. 5.

Padişâhî ne-tüvân kerd illâ bi-leşker (Padişahlık ancak leşkerledir)
Ve leşker ne-tüvân dâşt illâ bi-mâl (Ordu ancak malladır)
Ve mâl ne-hîzed illâ ez imâret (Mal ancak imaretlemdir)
Ve imâret ne-bâşed illâ bi-adl (İmaret ancak adaletledir).

Lâ mülke illâ bi'l-asker (Mülk ancak askerledir)
Ve lâ askere illâ bi'l-mâl (Asker ancak malladır)
Ve lâ mâle illâ bi'l-imare (Mal ancak imaretlemdir)
Ve lâ imârete illâ bi'l-adl (İmaret ancak adaletledir).

Dörder cümleden müteşekkil olan iki rivayetten Farsça olanı, ‘padişâhlık’, ‘leşker’, ‘mal’, ‘imaret’ ve ‘adl’ olmak üzere beş unsura sahiptir. Arapça olanı da, ‘mülk’, ‘asker’, ‘mal’, ‘imaret’ ve ‘adl’ olmak üzere aynı şekilde beş unsura sahiptir. İbn Belhî *adalet dairesi* kavramını, sultanın mülkün idaresinde adaletle dayanması gerektiği ana fikri çerçevesinde nakletmektedir. *Farsnâme*’nin girişinde hükümdarlığı tartışan İbn Belhî’ye göre, sultanlık Allah tarafından ihsan edilir. Mülkün idaresinde sultanın sahip olması gereken en önemli iki fazilet, tüm faziletleri kendilerinde barındıran adalet ve bilgidir ki, âdil ve bilgili olan sultan, peygamberliğin cüzlerinden birine sahip olmuş olur.⁹³

Kısa formun birinci türünün tarih kaynaklarında yer alan ikinci örneği, Muhammed b. Ali er-Râvendî’nin (ö. 1207’den sonra) *Râhatü’s-südûr ve âyetü’s-sürûr*’udur. Râvendî *Râhatü’s-südûr*’u 1202’de yazmaya başlayıp bir iki yıl içerisinde tamamladı. II. Tuğrul’un vefatı sebebiyle Irak Selçuklularının yıkılması üzerine Konya’ya giderek eserini, Antalya’yı 1207 tarihinde fetheden Anadolu Selçuklu Sultanı I. Gıyâseddin Keyhüsrev’e takdim etti.⁹⁴

Râvendî’nin, kaynağını Erdeşir’e nispet ederek “Erdeşir b. Bâbek şöyle söylemiştir”⁹⁵ şeklinde ifade ettiği sözlerin Arapçası ve Farsçası, *Râhatü’s-sudûr*’un “es-Sultanü’l-a‘zam Muizzi’d-dünya ve’d-

93 A. K. S. Lambton, “Justice in the Medieval Persian Theory of Kingship”, s. 99-100; a.mlf., “Changing Concepts of Justice and Injustice from the 5th/11th Century to the 8th/14th Century in Persia: The Saljuq Empire and the Ilkhanate”, *Studia Islamica* (No. 68, 1988), s. 37.

94 Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 126-127; Abdülkerim Özeydin, “Râvendî, Muhammed b. Ali”, *DİA*, c. XXXIV (İstanbul, 2007), s. 471; Hakan Doğan, “Siyasetname Özelliği Taşınması Yönüyle Ravendî’nin Râhatü’s-südûr ve Âytü’s-sürûr’u” (Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2011), s. 23-28.

95 Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhatü’s-südûr ve âyetü’s-sürûr* (haz. Muhammed İkbâl, tsh. Mücteba Mînovî, Tahran, 1985), s. 186.

din Ebü'l-Hâris Sencer b. Melikşâh Burhan Emirü'l-mü'minîn"⁹⁶
adlı bölümünde şöyle nakledilmektedir:⁹⁷

Lâ mülke illâ bi'r-ricâl (Mülk ancak askerlerledir)

Ve lâ ricâle illâ bi'l-mâl (Askerler ancak malladır)

Ve lâ mâle illâ bi'l-imare (Mal ancak imaretlemdir)

Ve lâ imârete illâ bi'l-adl ve's-siyâse (İmaret ancak adalet ve siyasetlemdir).

Mülk bi-merd mazbût ne-bâşed (Mülk ordusuz zaptedilemez)

Ve merd bi-mâl bi-dest ne-âyed (Ordu malsız elde edilemez)

Ve mâl bi-imâret hâsıl ne-şevved (Mal imaretsiz hâsıl olmaz)

Ve imâret bi-adl ü siyâset mümkin ne-gerded (İmaret, adalet ve siyaset-siz mümkün olmaz).

Dörder cümleden oluşan iki rivayetten Arapça olanı, 'mülk', 'ricâl', 'mal', 'imaret', 'adl' ve 'siyaset' olarak altı unsura sahiptir. Farsça olanı da, 'mülk', 'merd', 'mal', 'imaret', 'adl' ve 'siyaset' olmak üzere aynı şekilde altı unsura sahiptir. Sözlerin kaynağı, sûreti, yapısı ve unsurları açısından bakıldığında, *Râhatü's-sudûr* ile *Ahd-i Erdeşir* arasında büyük bir benzerlik vardır. *Ahd-i Erdeşir*'in Arapçasında yer alan 'sultan' unsuru, *Râhatü's-sudûr*'da, Arapça ve Farsça ifadesiyle 'melik' şeklindedir. *Ahd-i Erdeşir*'in Arapçasında geçen 'ricâl' unsurunun yerinde ise *Râhatü's-sudûr*'da Farsça olarak 'merd' ve Arapça olarak da 'ricâl' kullanılmıştır. *Ahd-i Erdeşir*'in Arapça tercümesindeki 'hüsnü siyâset' ise *Râhatü's-sudûr*'un Arapça ve Farsçasında sadece 'siyaset' olarak geçmektedir.

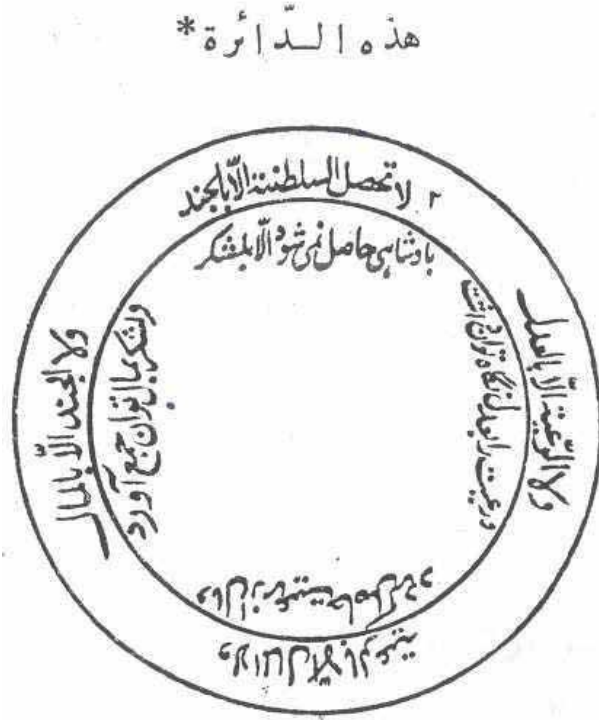
Reşidüddin Fazlullah'ın (ö. 1318)⁹⁸ *Mükâtebât-ı Reşidî* adlı mektupları, kısa formun birinci türüne ait bir diğer örnektir. Farsça

96 A.mlf., *a.g.e.*, s. 167.

97 *A.g.e.*, s. 186.

98 İlhanlı devlet adamı, tabip, âlim ve tarihçi olan Reşidüddin Fazlullah, hekimlikle meşgul olan bir Yahudi ailesinin çocuğudur. Otuz yaşlarındaiken Müslüman olduğu söylenmektedir. Gazan Han döneminde (1295-1304), 1298'de vezir tayin edildi. İlhanlı Devleti'nin yeniden yapılandırılmasında önemli rol oynadı. Reşidüddin, Gazan Han'ın vefatından sonra, dinî ve ilmî konulara büyük ilgi duyan Sultan Olcaytu'nun (1304-1317) büyük himayesine mazhar oldu. Bu dönemde 'sahibdivân' makamına getirildi. Reşidüddin Fazlullah, Sultan Olcaytu'nun ölümü sonrası Ebu Said Han zamanında (1317-1335), Olcaytu'nun zehirlenmesinden sorumlu tutularak 1318'de idam edildi. Ramazan Şeşen, "Câmiü't-Tevârih", *DİA*, c. VII (İstanbul, 1993), s. 132-134; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı* →

olarak yazılan *Mükâtebât-ı Reşidî*, Reşidüddin Fazlullah'ın oğulları ve dostlarıyla yaptığı siyasi muhtevaya sahip yazışmalarından ibarettir. *Mükâtebât-ı Reşidî* de “Reşidüddin'in Tuster ve Ahvaz emiri olan oğlu Emir Şehabüddin'e yazdığı mektup” adını taşıyan “yirmi ikinci mektup”⁹⁹ içinde bulunan ve memleketin temeli olduğu ifade edilerek daire şekli içinde Arapça ve Farsça olarak nakledilen sözler, “Otuz Sekizinci Bahis: Tamahkâr olmayan, zeki ve emanet ehli bir haznedar seçmelisin. İşlerin akıbetine nazar ettiğinde memleket idaresinin temeli adalettir. Onun örneğini aşağıdaki dairede gösterip onu Arapça ve Farsça olarak yazdım.” şeklindeki açıklamanın hemen sonrasında şöyle yer almaktadır:¹⁰⁰

Padişâhî hâsıl ne-mî şevved illâ bi-leşker (Padişâhlık ancak leşkerle hâsıl olur)

ğt, s. 234-235; Abdülkadir Yuvalı, “İlhanlılar”, *DİA*, c. XXII (İstanbul, 2000), s. 102-105; Osman Gazi Özgüdenli, “Reşidüddin Fazlullâh-ı Hemedânî”, *DİA*, c. XXXV (İstanbul, 2008), s. 19-21.

99 Reşidüddin Fazlullah, *Mükâtebât-ı Reşidî* (Lahor, 1945), s. 93.

100 A.mlf., *a.g.e.*, s. 120.

Ve leşker bi-mâl tüvân cem' âverd (Leşker mal ile toplanabilir)

Ve mâl ez raiyyet hâsıl gerded (Mal raiyyeden hâsıl olur)

Ve raiyyet râ bi-adl nigâh tüvân dâşt (Raiyyeye adaletle göz kulak olunabilir).

Lâ tuhsalu's-saltana illâ bi'l-cünd (Saltanat ancak orduyla elde edilir)

Ve lâ el-cünd illâ bi'l-mâl (Ordu ancak malladır)

Ve lâ el-mâl illâ bi'r-raiyye (Mal ancak raiyye ile dir)

Ve lâ er-raiyye illâ bi'l-adl (Raiyye ancak adaletledir).

Dörder cümleden oluşan iki rivayetten Farsça olanı, 'padişâhî', 'leşker', 'mal', 'raiyyet' ve 'adl' olarak beş unsura sahiptir. Arapça olanı da, 'saltanat', 'cünd', 'mal', 'raiyyet' ve 'adl' olarak aynı şekilde beş unsura sahiptir. *Mükâtebât-ı Reşidî*, adalet dairesinin kısa formunun bir şekil içerisinde ifade edildiği elimizdeki tek örnek olduğu gibi, mülk-devlet anlamında 'saltanat' kelimesinin kullanıldığı ilk örnek olarak da görülebilir.

Kısa versiyona ait birinci türün tarih eserlerindeki son örneği, Şihabüddin Ahmed b. Abdülvehhab en-Nüveyrî'nin (ö. 1333)¹⁰¹ *Nihâyetü'l-ereb fi fünûni'l-edeb* adlı eseridir. Nüveyrî'nin 1321'de yazmaya başlayarak 1331'de tamamladığı *Nihâyetü'l-ereb fi fünûni'l-edeb*, Sultan Muhammed b. Kalavun'a sunduğu otuz bir ciltlik ansiklopedik bir tarih çalışmasıdır.¹⁰²

Adalet dairesi olarak ifade edilen sözler, *Nihâyetü'l-ereb* adlı eserin altıncı cildindeki "Beşinci Bâb: Melikin Reâyâyâ Karşı Vazifeleri"¹⁰³ adlı bölümden hemen sonra gelen "Adalet, adaletin

101 Memlükler devrinin (1250-1517) önemli devlet adamı ve tarihçilerinden olan Nüveyrî, Muhammed b. Kalavun'un ikinci iktidarında (1299-1309), Suriye'de 1303 yılında İlhanlılar'la yapılan savaşa katıldıktan sonra, 1304'te Mısır'a dönerek sultanın emlakının ve Divanü'l-hâss'in idareciliği görevinde bulundu. 1310'da Trablus'ta Divanü'l-inşâ reisliği yaptıktan sonra, müstevfi ve nâzirü'l-ceyş olarak tayin edildi. 1312'de ise Kahire'de divan nâzirliği görevinde bulundu. Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı* (İstanbul, 1998), s. 180; İsmail Yiğit, "Memlükler", *DİA*, c. XXIX (Ankara, 2004), s. 90-97; Mustafa Öz, "Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvehhab", *DİA*, c. XXXIII (İstanbul, 2007), s. 304-306.

102 Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, s. 180-181.

103 Başlığın aslı "el-Bâbü'l-hâmîs: Fimâ yecibu 'ala'l-melik li'r-re'âyâ" şeklindedir. Şihabüddin Ahmed b. Abdülvehhab en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi fünûni'l-edeb* (Kahire: Vizâretü's-sekâfe ve'l-irşâd), VI, s. 33.

faydası ve âdil imamın sıfatı hakkında söylenen şeyin zikri”¹⁰⁴ başlığı altında nakledilmektedir. Nüveyrî'nin Amr b. Âs'a (ö. 664) nispet ettiği sözler *Nihâyetü'l-ereb'* de şu şekilde yer almaktadır:¹⁰⁵

Lâ sultâne illâ bi-ricâl (Sultan ancak askerlerlemdir)

Ve lâ ricâle illâ bi-mâl (Askerler ancak malladır)

Ve lâ mâle illâ bi-imâre (Mal ancak imarettedir)

Ve lâ imârete illâ bi-adl (İmaret ancak adaletlemdir).

Dört cümleden oluşan bu rivayet, ‘sultan’ (otorite ve güç sahibi), ‘ricâl’, ‘mal’, ‘imaret’ ve ‘adl’ olmak üzere beş unsura sahiptir. Nüveyrî'nin, adalet dairesine yer verdiği bölümde üzerinde durduğu meseleler arasında, melikle adalet arasında kurulan zorunlu ilişki, bu zorunluluğun kaynaklandığı yönler ve adalet sıfatını kazanıp kazanamaması durumunda sultanın karşılaşacağı dinî ve siyasi sonuçlar bulunmaktadır. Nüveyrî, adalet dairesiyle bu ana meseleler bağlamında ilgilenmektedir. Nüveyrî'ye göre, melik, mülkünü ve reâyâsını idare sırasında zorunlu olarak adaletle ihtiyaç duyar.¹⁰⁶ Nüveyrî'nin örnek verdiği âyet, hadis ve önemli kimselere ait sözler açısından bu zorunluluk, adaletin, Allah'ın emri ile ahlâkî-siyasi vasıfların en önemlisi olmasından kaynaklanmaktadır. Nüveyrî'ye göre, “Allah adalet ve ihsanı emreder” (Nahl, 16/90) ve “Allah insanlar arasında adaletle hükmedenini sever” (Maide, 5/42) anlamındaki âyetler¹⁰⁷ adaletin Allah'ın bir emri olduğunun delilidir. “Hüküm verme konusunda bir saatlik adalet, altmış senelik ibadetten daha hayırlıdır” ve “İmam, âdil olduğunda büyük bir ecir kazanır ve ona şükretmek gerekir. Zâlim olduğunda ise, günah içindedir ve ona sabretmek gerekir” anlamındaki hadisler,¹⁰⁸ sultanın, âdil olması durumunda dinî bakımından elde edeceği sevaba, zâlim olması durumunda ise dinen yükleneceği günaha işaret etmektedir. “Âdil imam sağanak halindeki yağmurdan, zâlim imam ise devam eden fitneden daha hayırlıdır” hadisiyle Erdeşir'in “Mülk ve adalet, birbirlerinden ayrılmayan iki kardeşirler. Mülk esastır, adalet koruyucudur. Esası olmayan şey hizmetçi konumuna düşer, kuru-

104 İfadenin aslı “Zikru mâ kile fi'l-'adli ve semeretihi ve sıfatı'l-imâmi'l-'âdil” şeklindedir. A.mlf., *a.g.e.*, s. 33.

105 *A.g.e.*, s. 35.

106 *A.g.e.*, s. 33.

107 *A.g.e.*, s. 33.

108 *A.g.e.*, s. 33-34.

yucusu olmayan şey yıkılır” şeklindeki sözü¹⁰⁹ sultanın, adalet ya da zulmü tercih etmesi durumuna göre, göreceği siyasi yarar yahut zararı ortaya koymaktadır. Nüveyrî’nin, adalet dairesine delâlet eden sözkonusu sözleri, Şemsü’l-Hilâfe Mecdü’l-Mülk’ün (ö. 1225) *Kitâbü’l-Âdâb*’ından aldığı anlaşılmaktadır, zira her iki eserde yer alan sözlerin kaynakları, suretleri, yapıları ve unsurları tamamen aynıdır.

Amelî Hikmet Literatürü

Sirâceddin el-Urmevî’nin (ö. 1283)¹¹⁰ *Letâifü’l-hikme*’si, kısa forma ait birinci türün amelî hikmet türündeki eserlerde yer alan tek örneğidir. Urmevî, adalet dairesiyle ilgili sözlerin kaynağını belirtmeden “şöyle denilmiştir”¹¹¹ şeklinde bir ifade kullanmaktadır. Sözkonusu sözler, *Letâifü’l-hikme*’nin “İkinci Kısım: Amelî Hikmet”¹¹² başlığı altındaki “Beldelere ve Vilâyetlere Hükmetme ve Adaletli Olma” adlı dördüncü bâbının¹¹³ “Birinci Kutuptan Birinci

109 *A.g.e.*, s. 34.

110 Urmevî, Musul, Malatya, Dımaşk, Mısır ve Konya’da aklî ve dinî ilimleri tahsil etti. Malatya’da, Anadolu Selçuklu sultanı I. Alâeddin Keykubat döneminde (1220-1237) müderrislik yaptı. Daha sonra Dımaşk ve Mısır’a giden Urmevî’nin, Eyyübî hükümdarı el-Melikü’s-Sâlih Necmeddin’in döneminde (1240-1249), VII. Haçlı Seferi’nin öncülüğünü yapan İmparator IX. Saint Louis’e elçi olarak gönderildiği bilinmektedir. Anadolu Selçuklu Kükümdarı II. İzzeddin Keykâvus döneminde (1249-1257) Konya kadısı olan Urmevî, Gıyaseddin Keyhüsrev tarafından ise Anadolu başkadılığına getirildi. Urmevî’nin Farsça olarak yazıp 1257’de Konya’da tamamladığı *Letâifü’l-hikme*, Anadolu Selçuklu Sultanı II. İzzeddin Keykâvus’a sunulan ve amelî hikmetle kelâmî meseleleri terkip eden türde bir eserdir. Mustafa Çağrıncı, “Sirâceddin el-Urmevî”, *DİA*, c. XXXVII (İstanbul, 2009), s. 262-263; Louise Marlow, “A Thirteenth-Century Scholar in the Eastern Mediterranean: Sirâj al-Dîn Urmavî, Jurist, Logician, Diplomat”, *Al-Masâq* (XXII/3, December, 2010), s. 279-313; M. Cüneyt Kaya, “Bir ‘Filozof’ Olarak Sirâceddin el-Urmevî (ö. 682/1283): *Letâifü’l-hikme* Bağlamında Bir Tahlil Denemesi”, *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* (2012/2, c. 17, S. 33), s. 1-45.

111 Sirâceddin Urmevî, *Letâifü’l-hikme* (tsh. Gulâm Hüseyin Yusufi, Tahran: Bünyâd-ı ve Ferheng-i İran, 1972), s. 234.

112 *A.mlf.*, *a.g.e.*, s. 159.

113 *A.g.e.*, s. 226.

Kâide: Reâyâyı Bilmek ve Korumak” adlı bölümün birinci faslında şöyle yer almaktadır:¹¹⁴

Lâ melike illâ bi'r-ricâl (Melik ancak askerlerledir)

Ve lâ ricâle illâ bi'l-mâl (Askerler ancak malladır)

Ve lâ mâle illâ bi'l-imâre (Mal ancak imarettedir)

Ve lâ imârete illâ bi'l-adl ve's-siyâse (İmaret ancak adalet ve siyasetledir).

Dört cümlelik bu rivayet, ‘melik’, ‘ricâl’, ‘mal’, ‘imaret’, ‘adl’ ve ‘siyaset’ olmak üzere altı unsura sahiptir. Urmevî’nin, özellikle ‘melik’ ve ‘adalet’ unsurlarını öne çıkardığı adalet dairesini “Meşruiyet kaynağını dinden alan bir adalet vasıtasıyla zulmü ortadan kaldıran ve raiyyenin işlerini düzene koyan men edici güç ve otoriteye sahip sultanın varlığı zorunludur” şeklindeki bir ana fikir çerçevesinde zikrettiği anlaşılmaktadır. Zira Urmevî’ye göre, Yaraticı’nın insanın doğasına koyduğu en temel özelliklerden biri, hâkim olma vasfıdır. Cismanî olmayan insan ruhu, tedbir ve tasarruf etmek suretiyle bedenle ilişki kurmaktadır. İnsan, doğasındaki hâkim olma gücü sebebiyle diğer insanları da bir maslahat üzere idare etmeyi istemektedir. İnsanın diğer varlıklar üzerinde hâkimiyet kurması ise, ancak kendi şahsının kemali ile kendi türünün bekâsını sağlamasıyla mümkündür. İnsanlar arasında yaşanan hak ihlallerine, anlaşmazlıklara ve zulümlere mâni olmak için men edici ve hakları dağıtıcı bir gücün bulunması zorunludur. Bu men edici ve hak dağıtıcı olan güç, sultan ve yardımcıları olmak durumundadır. “Sultan Allah’ın yeryüzündeki gölgesidir, her mazlum ona sığınır” mealindeki hadis de, mazlumların sığınağı olan güç ve otorite sahibi sultanın gerekliliğine işaret etmektedir.¹¹⁵ Urmevî açısından insanlar arasındaki meseleler, ancak sultanın adaleti ve eşitliği sayesinde çözüme kavuşabilir. Adalet sahibi men edici sultan, İslâm’ın da râzı olduğu bir idealdir, zira âdil Müslüman bir sultan, yeryüzünde ilahî adaletin temsilcisidir. Urmevî’ye göre, adalet, toplumsal faydası olan bir ibadettir. Raiyyeye iyi muamele ederek gelirlerin azaltmasını engellemek ve memleketleri imar ederek yıkımdan koru-

¹¹⁴ *A.g.e.*, s. 234.

¹¹⁵ M. Cüneyt Kaya, a.g.m., s. 41-43; A. K. Lambton, “Changing Concepts of Justice and Injustice from the 5th/11th Century to the 8th/14th Century in Persia: The Saljuq Empire and the Ilkhanate”, s. 34.

mak, toplumsal faydası olan ibadetlere örnektir. Böyle bir ibadeti yerine getirmek, Allah'ın halifesi olmanın bir gereğidir.¹¹⁶

Urmevî'nin *Letâifü'l-hikme* adlı eseriyle İbn Kuteybe'nin (ö. 889) *Uyûnü'l-ahbâr* adlı eserinde rivayet edilen sözler arasında benzerlik vardır. Her iki kaynakta da sözkonusu sözlerin kaynağı için “şöyle denilmiştir” ifadesi kullanılmaktadır. *Uyûnü'l-ahbâr*'da geçen “sultan” kelimesi *Letâifü'l-hikme*'de “melik” kelimesine dönüşmüştür. Ayrıca, *Uyûnü'l-ahbâr*'da son cümlelerin sonunda “hüsnü siyâset” ifadesi yer alırken, *Letâifü'l-hikme*'de sadece “siyaset” kelimesi kullanılmaktadır. Bu iki farklılık dışında, her iki eserde nakledilen sözler aynıdır.

Şer'î Siyaset Literatürü

İbn Cemâa'nın (ö. 1333) *Müstenedü'l-ecnâd fi'l-âlâti'l-cihad* ile *Muhtasar fi fazli'l-cihad* adlı eserlerinin her birinde adalet daire- siyle ilgili iki rivayet yer almaktadır. Bu rivayetlerden birincisini kısa formun birinci türüne örnek gösterebiliriz. Bu iki eserde bulu- nan ikinci rivayet ile İbn Cemâa'nın bir diğer eseri olan *Tahrîrü'l- ahkâm fi tedbîri ehli'l-İslâm*'da nakledilen iki rivayet ise uzun ver- siyonun örnekleridir.

Moğol ve Haçlı saldırılarının devam ettiği bir dönemde, Mem- lûkler Devleti'nin (1250-1517) dokuz sultanına şahitlik eden İbn Cemâa, Dimaşk ve Mısır'da müderris, Mescid-i Aksa ile Ezher ve Emevî câmilerinde imam ve hatip, Kudüs kadısı, Dimaşk ve Mısır kadilkudatı olarak görev yaptı.¹¹⁷ İbn Cemâa *Müstenedü'l-ecnâd fi'l-âlâti'l-cihâd* ile *Muhtasar fi fazli'l-cihâd*'ı Memlûkler idaresin- deki Mısır'da telif etti. *Muhtasar fi fazli'l-cihâd*, İbn Cemâa'nın bir diğer eseri olan *Tahrîrü'l-ahkâm*'ın birinci, altıncı, yedinci, sekizinci ve dokuzuncu bölümlerinin yeniden ele alınarak el-Melikü'l- Eşref'e (1290-1293) sunulmuş halidir. Her iki eserde de idarecile- re itaat, cihad, askerlik ve orduya destek olunması gibi meseleler ele alınmaktadır. Bu yüzden İbn Cemâa'nın, *cihad* kavramını öne

116 A. K. Lambton, a.g.m., s. 34, 40.

117 Bedrüddin İbn Cemâa, *Müstenedü'l-ecnâd fi âlâti'l-cihad* (thk. Üsâme Nâsir en-Nakşibendî, Bağdat: Vizâretü's-sekâfe ve'l-ilâm, 1983), s. 11-15; Cemil Akpınar, “İbn Cemâa, Bedreddin”, *DİA*, c. XIX (İstanbul, 1999), s. 388-392; Bedreddin İbn Cemâa, *Adl'e boyun eğmek* (çev. ve haz. Özgür Ka- vak, İstanbul: Klasik, 2010), s. 23.

çıkarak, yaşadığı dönemdeki emirlik ve devletlerin, Moğolların Bağdat'ı ele geçirmesi sonrası halifenin ve hilafetin Memlûklü idaresindeki Mısır'a intikali sebebiyle, Memlûklü idaresi altında Haçlı ve Moğol saldırılarına karşı mücadele etmelerini temin etmeye çalıştığı söylenebilir.

İbn Cemâa'nın, *Müstenedü'l-ecnâd*'da, cihad için gerekli olan maddî şartlar kadar cihadın ve cihada hazırlığın dinî-şer'î şartlarını da ortaya koymaya çalıştığı anlaşılmaktadır. *Muhtasar fî fazli'l-cihâd*'da ise İbn Cemâa, cihad için asker toplamanın zorunluluğu ve bunun temini için sultanın, askerler arasında otoriteye ve itibara sahip olmasından, sultanın bu saygınlığı ancak adaletle kazanabileceğinden ve askerlerin maddî ihtiyaçlarının karşılanmasından bahsederek, cihadın tahakkuku için gerekli olan siyasi ve iktisadî boyutun altını çizmektedir.

İbn Cemâa, *Müstenedü'l-ecnâd*'da, “adalet dairesi” diye ifade edilen sözlerin kaynağına ilişkin olarak “Bazı ulema, Arap ve Acem hukemasının şu sözler üzerinde ittifak ettiğini söylemiştir”¹¹⁸ şeklinde bir ifade kullanmaktadır. Aynı ifade İbn Cemâa'nın *Muhtasar fî fazli'l-cihad* adlı eserinde de geçmektedir.¹¹⁹ Ayrıca sözlerin sureti, yapısı ve unsurları açısından bakıldığında, her iki eser arasında herhangi bir fark görülmemektedir. Sözkonusu sözler, *Müstenedü'l-ecnâd*'da “Üçüncü Bap: Cihad Farzının Yerine Getirilmesi İçin Ordunun Temini”,¹²⁰ *Muhtasar fî fazli'l-cihad*'da ise “İkinci Bap: Ordunun Temini Ve Harp Aletlerinin Hazırlanması”¹²¹ başlığı altında şöyle yer almaktadır:¹²²

Lâ sultâne illâ bi-cünd (Sultan ancak orduyladır)

Ve lâ cünde illâ bi-mâl (Ordu ancak malladır)

Ve lâ mâle illâ bi-imâre (Mal ancak imarettedir)

Ve lâ imârete illâ bi-adl (İmaret ancak adalettedir).

Dört cümleden oluşan bu rivayet, ‘sultan’ (otorite ve güç sahibi), ‘cünd’ (ordu), ‘mal’, ‘imaret’ ve ‘adl’ olmak üzere beş unsura sahiptir. İbn Cemâa, adalet dairesine delâlet eden sözleri, “Cihad

118 *Müstenedü'l-ecnâd*, s. 38.

119 *Muhtasar fî fazli'l-cihad*, s. 109.

120 Başlığın aslı “el-Bâbü's-sâlis: Fî ittihâzi'l-ecnâd li'l-kıyâm bi-farzî'l-cihâd” şeklindedir. *Müstenedü'l-ecnâd*, s. 37.

121 Başlığın aslı “el-Bâbü's-sâni: Fî ittihâzi'l-ecnâd ve i' dâdi âlâti'l-harb” şeklindedir. *Muhtasar fî fazli'l-cihad*, s. 109.

122 *Müstenedü'l-ecnâd*, s. 39; *Muhtasar fî fazli'l-cihad*, s. 109.

sözkonusu olduğunda güçlü bir ordunun mevcudiyeti zorunludur” düşüncesi bağlamında nakletmektedir. Adalet dairesiyle ilgili sözlere dair İbn Cemâa’da geçen “Bazı ulemâ, Arap ve Acem hukemasının şu sözler üzerine ittifak ettiğini söylemiştir: Mülk bir binadır, onun temeli ordudur. Temel sağlam olursa bina dâim olur, zayıf olursa bina çöker” şeklindeki ifade, İbn Cemâa öncesinde sadece Turtûşî’nin (ö. 1126) *Sirâcü’l-mülûk*’unda¹²³ yer almaktadır. Turtûşî’de nakledilen rivayet beş cümleden oluşurken İbn Cemâa’daki rivayet dört cümleden oluşmaktadır. İbn Cemâa’da, “Mal ancak imaretledir” cümlesini “İmaret ancak adl iledir” cümlesi izlerken, Turtûşî’de “Mal ancak cibâyetledir” cümlesinden sonra “Cibâyet ancak imaretledir” cümlesi gelmektedir.

Şer’î siyaset eserleri arasında, kısa formun birinci türüne ait ikinci örnek, Necmeddin Ebu İshak et-Tarsûsî’nin (ö. 1357) *Tuhfetü’l-Türk fîma yecibü en yu’mele fi’l-mülk*’üdür. Dımaşk’ta dinî ilimler tahsili gören Tarsûsî, müderris ve Dımaşk’taki Hanefîlerin kâdilkudatı olarak görev yaptı.¹²⁴ Tarsûsî *Tuhfetü’l-Türk*’ü, Bahrî Memlûklü Sultanı Nâsır Hasan’ın döneminde Dımaşk’ta 1347-1357 arasındaki bir tarihte kaleme aldı.¹²⁵

Tarsûsî’nin “Mülk adaletle kâim ve dâim olur, nitekim Kısra’nın şöyle söylediği hikâye edilmiştir”¹²⁶ şeklinde ifade ederek kaynağını Kısra Enûşirvan’a nispet ettiği sözler, *Tuhfetü’l-Türk*’ün “Üçüncü Fasıl: Haberlerle İlgili Çeşitli Cevaplara Dâir; Saltanat Nâipliği, Vezirlik, Kadılık, Güvenlik ve Diğer Konulardaki Vekillik Gibi, Hükümlerliklerden Birisinin Devredilmesi”¹²⁷ adlı faslın “Birinci Nev:

123 Muhammed b. Turtûşî, *Sirâcü’l-mülûk* (thk. Muhammed Fethi Ebu Bekir), c. I, s. 216.

124 Necmeddin et-Tarsûsî, *Tuhfetü’l-Türk fîma yecibu en yu’mele fi’l-mülk* (thk. Rıdvan es-Seyyid, Beyrut: Dârü’t-tâlia, 1992), muhakkikin girişi, s. 19; Muharrem Kılıç, “Tarsûsî, Necmeddin”, *DİA*, c. XL (İstanbul, 2011), s. 114.

125 Tarsûsî, *Tuhfetü’l-Türk*, s. 59.

126 İfadenin aslı “Fe-inne’l-’adle bihi yekûmü’l-mülk ve yedümü kemâ hukiye ‘an Kısra ennehu kâl” şeklindedir. A.mlf., *a.g.e.*, s. 73.

127 Başlığın aslı “el-Faslü’s-sâlis: Fi’l-cevâb ‘ani’l-kısas ennehu envâ’un. Ve-yendericu fihi i’tübâru ahvâli men tüfevvedu ileyhi velâyetün mine’l-velâyât mislu niyâbetü’l-saltanat, velâyetü’l-vizâret ve’l-kudât, velâyetü’ş-surta ilâ gayri zalik” şeklindedir. *A.g.e.*, s. 73.

Zulümleri İzale Etmek ve Zâlimi Durdurmak”¹²⁸ başlığı altında şöyle yer almaktadır:¹²⁹

Lâ mülke illâ bi'l-cünd (Mülk ancak orduyladır)

Ve lâ cünde illâ bi'l-mâl (Ordu ancak malladır)

Ve lâ mâle illâ bi'l-adl ve imâreti'l-bilâd (Mal ancak adalet ve beldelerin imaretiyledir)

Ve lâ bilâde illâ bi'r-reâyâ (Beldeler ancak reâyâ ileidir)

Ve lâ reâyâ illâ bi'l-adl (Reâyâ ancak adaletlidir).

Beş cümlelik bu rivayet, ‘mülk’, ‘cünd’, ‘mal’, ‘adl’, ‘imâretü’l-bilâd’ ve ‘reâyâ’ olmak üzere altı unsura sahiptir. Adalet dairesiyle ilgili sözlerin “Zulümleri İzale Etmek ve Zâlimi Durdurmak” adlı bölümün temel iddiasını oluşturan ve “mülkün, ancak adalet sayesinde bir kıvam içinde varlığını sürdürebileceği”¹³⁰ şeklinde ifade edilen ana fikri desteklemek amacıyla nakledildiği görülmektedir. Tarsûsî, Memlûklü sultanlarının halife olduklarını ve Memlûklü hilâfetinin şer’î bakımından meşrû olduğunu iddia etmektedir. İmamet konusunda, şer’î siyaset açısından eser kaleme alan, Maverdî ve Nevevî gibi Şâfiî müellifler, Kureyş’ten olmayı ve müçtehitliği imametın şartları olarak görmüşlerdir. Aslında bu iki şart, İmam Şâfiî’den kaynaklanmış ve Şâfiî müellifler de bu iki şartı aynen kabul etmişlerdir. Bu yüzden Şâfiî müellifler nazarında Türklerin ve Acemlerin saltanatı câiz değildir. Fakat Kureyş’ten olan ama sâlih olmayan birisinin saltanata getirilmesinin yanlışlığı ortadadır. Bundan dolayı Hanefî mezhebi Türkler için Şâfiî mezhebinden daha uygundur. Çünkü Ebu Hanife’ye göre, halifenin müçtehid ve Kureyş’ten olması zorunlu değildir.¹³¹ Tarsûsî, iddiasını temellendirmek için Şâfiî mezhebinin hilâfet teorisinin uygun olmaması sebebiyle, Hanefî mezhebinin bu konudaki görüşünü esas aldığını ifade etmektedir. Tarsûsî’ye göre, bu konuda Hanefî mezhebinin görüşünü taklit etmek câizdir. Birinci ve ikinci fasılların başlıkları ve bu başlıklarda ele alınan konular da, aslında, kitapta vurgulanmak istenen temel probleme işaret etmektedir. Birinci fasıl, Türkün saltanatına, sultanın müçtehid ya da Kureyşli oluşunun şart olmamasına, Şâfiî mezhebinin bu konudaki görüşüne ve Türkler

128 Başlığın aslı “en-Nev’ü’l-evvel: Fî izâleti’l-mezâlim ve keffi yedi’z-zâlim” şeklindedir. *A.g.e.*, s. 73.

129 *A.mlf.*, *a.g.e.*, s. 73.

130 *A.g.e.*, s. 73.

131 *A.g.e.*, s. 63-65.

için Şâfiî mezhebinden daha uygun olması sebebiyle Ebu Hanife mezhebinin bu konuya dâhil edilmesine ayrılmıştır.¹³² İkinci fasıl, Şâfiî mezhebinin hilâfına, bu konuda Hanefîleri taklit etmenin câizliğiyle ilgilidir.¹³³ Adalet dairesi olarak ifade edilen sözler, zâlimin ve zulmün mülkün yıkılması ve yok olmasındaki rolü, adaletin ise, mülkün ayakta kalmasıyla ilişkisi bağlamında zikredilmektedir. Zulmün ortadan kaldırılması ve adaletin hâkim kılınması sözkonusu olduğunda sultan, iktidar alanlarından bir kısmını, o alanda ehil ve kendisine karşı sorumlu olan vekillerine devredebilir. Zâlimin zulmünün ortadan kaldırılması ve adaletin sağlanması gerektiğinde sultan, bu meselenin şer'î olarak hükme bağlanması ve gerekli cezanın uygulanarak mazluma hakkının verilmesi konusundaki yetkisini kadınlara devredebilir.¹³⁴

Kısa Versiyonun İkinci Türü

Tarih-Coğrafya Literatürü

Mes'ûdî'nin (ö. 956) *Mürücü'z-zeheb*'i, adalet dairesine ait kısa formun ikinci türünün İslâm kaynaklarındaki en erken tarihli örneğidir. Ali b. Hüseyin Mes'ûdî İran, Hindistan, Çin, Zengibar, Musul, Azerbaycan, Cürcan, Kuzey Afrika ve Mısır olmak üzere İslâm coğrafyası içinde ve dışında toplam yirmibeş yıllık seyahatinin ardından *Mürücü'z-zeheb*'i İhşîdiler döneminde (939-969) 943'te Fustat'ta kaleme aldı.¹³⁵

Adalet dairesine delâlet eden sözlerle ilgili olarak *Mürücü'z-zeheb* iki farklı rivayete yer vermektedir. Bu rivayetler, *Mürücü'z-zeheb*'in "İkinci Farşlılar Olan Sâsânî Melikleri ve Onların Haberlerinin Zikri"¹³⁶ adlı bölümde bulunmaktadır. İlk rivayet, adalet dairesiyle ilgili cümlelere ait kısa formun ikinci türü içinde kabul edilebilir.

132 A.g.e., s. 63-70.

133 A.g.e., s. 71.

134 A.g.e., s. 73-74.

135 Mes'ûdî, *Mürücü'z-zeheb* (thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), muhakkikin mukaddimesi, I, s. 6-9; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 60-61; Casim Avcı, "Mesûdî, Ali b. Hüseyin", *DİA*, c. XXIX (Ankara, 2004), s. 353-355.

136 Başlığın aslı "Zikru mülûki's-Sâsâniyye ve hüm el-Fursü's-sânî ve ahbârihim" şeklindedir. Mesudî, a.g.e., s. 243.

Mes'ûdî'nin naklettiği birinci rivayet, bu bölümde yer alan "Melik Behram b. Behram"¹³⁷ başlığı altında zikredilmektedir. Mes'ûdî, bu ilk rivayeti Sâsânî meliklerinden Behram b. Behram'a baykuş hikâyesiyle nasihat eden mübedlere (*mûbedân*) nispet etmektedir. Adalet dairesiyle ilgili sözleri tanımlamak amacıyla "siyasi-hikemi sözler" ifadesi kullanılmaktadır.¹³⁸ Sözkonusu siyasi-hikemi sözler *Mürûcü'z-zeheb'* de şöyle rivayet edilmektedir:¹³⁹

Ve lâ kıvâme li'ş-şeriat illâ bi'l-melik (Şeriatın kıvamı ancak meliktedir)

Ve lâ ızze li'l-melik illâ bi'r-ricâl (Melikin izzeti ancak askerlerledir)

Ve lâ kıvâme li'r-ricâl illâ bi'l-mâl (Askerlerin kıvamı ancak malladır)

Ve lâ sebîle ile'l-mâl illâ bi'l-imâre (Mal elde etmenin yolu ancak imaretledir)

Ve lâ sebîle li'l-imâre illâ bi'l-adl (İmaretin yolu ancak adaletledir).

Bu rivayet beş cümleden müteşekkil olup cümlelerden her biri iki kavramdan meydana gelmektedir. Sözkonusu kavramlar 'lâ kıvâm' (لا قوام) 'illâ' (إلا) 'be' (ب) 'lâ ızze' (لا ızze) 'illâ' (إلا) 'be' (ب) ve 'lâ sebîl' (لا سبیل) 'illâ' (إلا) 'be' (ب) formlarıyla birbirleriyle ilişkilendirilmektedir. Dairevî bir işleyişe sahip bu beş cümle, 'şeriat', 'melik', 'ricâl', 'mal', 'imaret' ve 'adl' olarak altı unsura sahiptir. 'Kıvam', 'izzet' ve 'sebil' kelimeleri, kısa formun ikinci türünü oluşturan unsurların birbirleriyle hangi bakımlardan ilişkilendirildiklerini göstermektedir. Bu bağlamda, melik olmadan şeriatın (Allah'a itaat, Allah'ın emri ve nehyi) kıvamı (ayakta kalması ve hâkim kılınması) mümkün değildir. Bir melikin izzeti (itibar, otorite ve meşruiyet) onun askerleridir (ricâl). Mal (devlet gelirleri) olmadan bir melikin ordusunu ayakta tutması (kıvam) mümkün değildir. Devlet gelirlerini elde etmenin yolu (sebil) memleketi imar etmektir. İmaretin yolu (sebil) adaletten geçmektedir. Şeriat olmadan adaleti ayakta tutmak ve hâkim kılmak mümkün değildir.

Mes'ûdî'nin ifade ettiğine göre, mübedler (*mûbedân*) Behram b. Behram'a bu rivayetin muhtevasını oluşturan siyasi-hikemî sözleri iyi idare, düzen, düşmanların kötü emellerinin son bulması, sınırların muhkem hâle gelmesi, mutluluk ve ölüm sonrasında iyi bir şekilde anılabilmek için mülkün, beldelerin ve reâyânın işlerinin gereği gibi yerine getirilmesi ve sultanın ahlâkî olarak aşırılıktan uzak orta bir yol takip etmesi gerektiğini açıklamak için söylemişlerdir.¹⁴⁰ Mes'ûdî'nin, kısa formun ikinci türünün

137 *A.g.e.*, s. 251.

138 *A.g.e.*, s. 251-252.

139 *A.g.e.*, s. 253.

140 *A.g.e.*, s. 253-254.

kaynağı, yapısı ve temel unsurları hakkındaki bilgileri hangi kaynaktan aldığına dair bir bilgiye ulaşmak mümkün olmamıştır.

Adalet dairesiyle ilgili sözlerin kısa formuna ait ikinci türün son örneği İbn Haldun'un (ö. 1406)¹⁴¹ *Mukaddime*'sinde yer almaktadır. İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*'in girişi olan *Mukaddime*'yi, Cezayir'e bağlı olan İbn Selâme kalesinde eserlerini telif etmeye başladığı bir dönemde (1374-1378), 1377'de kaleme aldı. Bazı tashihler ve eklemelerde bulunarak eserini, Hafsîler döneminde (1228-1574), 1382'de Tunus'ta Sultan Ebu Abbas'a takdim etti.¹⁴²

İbn Haldun'a göre, umran ilminin konusu beşerî toplumdur. Bu ilmin problemleri, beşerî toplumun zâtına lâhik olan haller ve arazlardır. Umran ilminin faydası ise haberlerin sıhhatini tespit etmektir. Şimdiye kadarki ulema ve hukema, umran ilminin bazı meselelerine temas etmişler, fakat umran ilminin doğasını izah etmemişlerdir. İbn Haldun, kaynaklarda "adalet dairesi" olarak ifade edilen sözlere, beşerî toplumun meseleleri delillendirilmeden, sadece temas edilerek mücmel bir şekilde yer verildiğini, kendisinin ise *Mukaddime*'nin "Devletler ve Mülk" adlı bölümünde, mücmel olan bu cümleleri mufassal bir şekilde izah ederek bu cümlelerin en açık burhan ve delillerini ortaya koyduğunu ifade etmektedir.¹⁴³

Konuyla ilgili olarak İbn Haldun *Mukaddime* adlı eserinde üç farklı rivayete yer vermektedir. Bu üç rivayet *Mukaddime*'nin "Birinci Kitap: Âlemdeki Umranın Doğası, Bedevîlik, Hadarîlik, Üstün Gelme, Kazanma, Geçim, İlimler, Sanatlar ve Bunlar Gibi Bu Umranın Doğasına Ârız Olan Şeyler, Bunların İletleri ve Sebepleri"¹⁴⁴ adlı bölümünde bulunmaktadır. İbn Haldun bu üç rivayetin "aynı

141 İbn Haldun'un yetiştiği dönemde, Tunus'ta Hafsîler, Fas'ta Merînîler, Tilimsan'da Abdülvadîler, Endülüs'te Nasrîler ve Mısır'da Memlûkler hüküm sürmekteydi. Bu devletler, birbirleriyle mücadele ederken, diğer yandan da kendi içlerindeki taht kavgalarıyla uğraşıyorlardı. İbn Haldun, böyle bir ortamda, Tunus'ta Hafsîlere kâtip ve hâcip, Fas'ta Merînîlere sır kâtibi, mühürdar ve kadı, Memlûklere ise Kahire'de müderris, kadı ve kâdılkudat olarak hizmet etti. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Cografya Yazıcılığı*, s. 259-263; Süleyman Uludağ, "İbn Haldun", *DİA*, c. XIX (İstanbul, 1999), s. 538-543.

142 Şeşen, *a.g.e.*, s. 260; Süleyman Uludağ, *a.g.m.*, s. 540.

143 İbn Haldun, *Mukaddime* (thk. Abdüsselam Şedâdî, Dârü'l-beyzâ: Beytül-fünûn ve'l-ulûm ve'l-âdâb, 2005), c. I, s. 51-59.

144 Başlığın aslı "el-Kitâbü'l-evvel: Fî tabî'ihî'l-'umrân fî'l-halîka ve mâ ya'rîzu fihâ mine'l-bedv ve'l-hadar ve't-tagallüb ve'l-kesb ve'l-ma'âş ve'l-'ulûm ve's-sînâî' ve nahvîhâ ve mâ lizalik mine'l-'ilel ve'l-esbâb" şeklindedir. A.mlf., *a.g.e.*, s. 58-59.

anlama gelen sözler” olduğunu ifade etmektedir. İbn Haldun’da yer alan ilk rivayet Mes’ûdî’nin naklettiği ilk rivayetin aynısı olup, *adalet dairesine* ait kısa formun ikinci türü içinde kabul edilebilir. İbn Haldun, Mes’ûdî’ye dayanarak bu rivayetin, baykuş hikâyesinin ne anlama geldiğini Behram b. Behram’a açıklamak amacıyla mübedlerin söylediği sözlerden ibaret olduğunu ifade etmektedir.¹⁴⁵ *Mukaddime*’de yer alan ve kısa formun ikinci türüne örnek olabilecek ilk rivayet şu şekilde nakledilmektedir:¹⁴⁶

Ve lâ kvâme li’ş-şeriat illâ bi’l-melik (Şeriatın kıvamı ancak meliktedir)

Ve lâ izzet li’l-melik illâ bi’r-ricâl (Melikin izzeti ancak askerlerledir)

Ve lâ kvâme li’r-ricâl illâ bi’l-mâl (Askerlerin kıvamı ancak malladır)

Ve lâ sebîle ile’l-mâl illâ bi’l-imâre (Mal elde etmenin yolu ancak imaretledir)

Ve lâ sebîle li’l-imâre illâ bi’l-adl (İmaretin yolu ancak adaletledir).

Beş cümleden oluşan bu rivayet, ‘şeriat’, ‘melik’, ‘ricâl’, ‘mal’, ‘imaret’ ve ‘adl’ olmak üzere altı unsura sahiptir. *Mukaddime*’nin muhtevası dikkate alındığında İbn Haldun’un, “adalet dairesi” denilen sözleri, *mülk* kavramını merkeze alacak şekilde ve *mülk* kavramıyla ilişkileri cihetiyle ele aldığı ortaya çıkmaktadır. Zira İbn Haldun’un amacı, meliklerin mülklerini ele geçirmeleri, raiyye üzerinde hâkimiyetlerini tesis etmeleri, mülkün varlığının kemale ermesi ve nihayet yıkılması sırasındaki işleyişin mantığını, kanunlarını ve araçlarını göstermeye çalışmaktır.

Kısa Formun Üçüncü Türü

Tarih-Coğrafya Literatürü

Kısa formun üçüncü türüne giren sözkonusu cümlelerin, İslâm kaynakları dikkate alındığında, en erken tarihteki olanı Mes’ûdî’ye (ö. 956) ait olanıdır. Mes’ûdî’nin bu konuda naklettiği iki farklı rivayetin ikincisi olan bu rivayet, *Mürûcü’z-zeheb*’in “İkinci Farşlılar Olan Sâsânî Melikleri ve Onların Haberlerinin Zikri”¹⁴⁷ adlı bölümdeki

145 A.g.e., s. 58.

146 A.g.e., s. 58.

147 Başlığın aslı “Zikru mülûki’s-Sâsâniyye ve hümm el-Fursü’s-sânî ve ahbârihim” şeklindedir. Mes’ûdî, *Mürûcü’z-zeheb*, c. I, s. 243.

“Melik Enûşirvan”¹⁴⁸ başlığı altında zikredilmektedir. Mes’ûdî bu ikinci rivayetin kaynağını Sâsânî meliklerinden Enûşirvan’a nispet etmekte ve adalet dairesini oluşturan sözler için “Enûşirvan şöyle söylerdi” ifadesini kullanmaktadır.¹⁴⁹ *Mürûcû’z-zeheb*’de *adalet dairesi* kavramıyla ilgili sözler şu şekilde ifade edilmektedir:¹⁵⁰

el-Melik bi’l-cünd (Melik orduludur)

Ve’l-cünd bi’l-mâl (Ordu mallardır)

Ve’l-mâl bi’l-harâc (Mal vergiyedir)

Ve’l-harâc bi’l-imâre (Vergi imarettir)

Ve’l-imâre bi’l-adl (İmaret adalettir)

Ve’l-adl bi-islâhi’l-ummâl (Adalet vergi memurlarının islahıylardır)

Ve islâhu’l-ummâl bi-istikâmeti’l-vüzerâ (Vergi memurları vezirlerin doğruluğuyla salâh bulur).

Sözkonusu bu rivayet yedi cümleden müteşekkil bir yapıya sahiptir. Her cümle iki unsurdan oluşmaktadır. Her cümledeki bu iki unsur ‘be’ (ب) harfiyle bir araya getirilmektedir. Her cümledeki sonundaki unsur bir sonraki cümlede başında yer almaktadır. Dairevî işleyişe sahip bu yedi cümle, ‘melik’, ‘cünd’, ‘mal’, ‘harac’ (vergi), ‘imaret’, ‘adl’, ‘ummâl’ (vergi memurları) ve ‘vüzerâ’ (vezirler) olmak üzere sekiz unsura sahiptir. Mes’ûdî’de yer alan bu rivayet, kısa versiyon açısından, ‘harac’ unsurunun geçtiği ilk örnektir. Mes’ûdî *adalet dairesi* kavramını, Enûşirvan’ın adaletini ve faziletlerini örnek göstererek, meliklerin sahip olması gereken en önemli vasfın adalet olduğunun altını çizmek amacıyla nakletmektedir.¹⁵¹ Mes’ûdî’nin, kısa formun üçüncü türünün kaynağı, yapısı ve temel unsurlarıyla ilgili bilgileri nereden aldığı tespit edilememiştir.

Kısa formun üçüncü türünün tarih kaynakları içindeki ikinci örneği, İbn Haldun’un *Mukaddime*’sidir. Kısa formun ikinci türüne dâhil ettiğimiz birinci rivayetindeki gibi, İbn Haldun, naklettiği ikinci rivayeti de Mes’ûdî’den hareketle Enûşirvan’a nispet etmektedir.¹⁵² *Mukaddime*’de geçen ikinci rivayetle *Mürûcû’z-zeheb*’de yer alan ikinci rivayet arasında hiçbir farkın olmadığı görülmekte-

148 A.mlf., a.g.e., s. 263.

149 A.g.e., s. 270.

150 A.g.e., s. 270.

151 A.g.e., s. 263-270.

152 İbn Haldun, *Mukaddime*, c. I, s. 58.

dir. *Mukaddime*'de *adalet dairesi* kavramına ilişkin ikinci rivayet şu şekilde ifade edilmektedir:¹⁵³

el-Melik bi'l-cünd (Melik orduyladır)

Ve'l-cünd bi'l-mâl (Ordu malladır)

Ve'l-mâl bi'l-harâc (Mal vergiyedir)

Ve'l-harâc bi'l-imâre (Vergi imaretledir)

Ve'l-imâre bi'l-adl (İmaret adaletledir)

Ve'l-adl bi-islâhi'l-ummâl (Adalet vergi memurlarının islahıyladır)

Ve islâhu'l-ummâl bi-istikâmeti'l-vüzerâ (Vergi memurları vezirlerin doğruluğuyla salâh bulur).

Yedi cümlelik bu rivayet, 'melik', 'cünd', 'mal', 'harac', 'imaret', 'adl', 'ummâl' ve 'vüzerâ' olmak üzere sekiz unsura sahiptir.

Siyasetnâme-Nasihatnâme Literatürü

Siyasetnâme-nasihatnâme türündeki kaynaklar arasında kısa formun üçüncü türünün yer aldığı ilk örnek Keykâvus b. İskender'in (ö. 1087) *Kabusnâme* adlı eseridir. Keykâvus, İran'ın Taberistan ve Cürcan eyaletlerinin hâkimi olan Ziyârî Hanedanı'na (931-1090) mensuptur.¹⁵⁴ Emir olmadan önce Gazneli Sultanı Mevdûd b. Mesud'un sarayında nedimlik görevinde bulundu. Sultan Mevdûd'un 1049'daki ölümünün ardından Ziyârîlerin emiri oldu, ancak emirliğini Büyük Selçuklu sultanları Tuğrul Bey (1038-1063) ve Alparslan'a (1063-1072) bağlı olarak sürdürdü.¹⁵⁵ *Kabusnâme*, Keykâvus tarafından 1082'de oğlu Gilân Şâh için Farsça kaleme alınan ve idare ve muaşeret kurallarını ihtiva eden bir eserdir.¹⁵⁶

153 A.mlf., *a.g.e.*, c. I, s. 58.

154 Hüseyin Yılmaz, "The Sultan and The Sultanate: Envisioning Rulership in The Age of Süleyman The Lawgiver (1520-1566)" (Doktora Tezi, Harvard University, History and Middle Eastern Studies, Massachusetts, 2005), s. 34.

155 Rıza Kurtuluş, "Keykâvus b. İskender", *DİA*, c. XXV (Ankara, 2002), s. 357; Jennifer London, "Medieval Wisdom Literature and the 'Circle of Justice'", *University of Chicago*, 2007, s. 9.

156 A. K. S. Lambton, "Justice in the Medieval Persian Theory of Kingship", s. 107; Keykâvus b. İskender, *Kabusnâme* (çev. Mercimek Ahmed, haz. Orhan Şaik Gökyay, İstanbul: Kabcacı, 2007), s. 7-9; Rıza Kurtuluş, "Keykâvus b. İskender", s. 357; Hüseyin Yılmaz, *a.g.e.*, s. 34-35.

Kabusnâme'deki rivayet, "Kırkıncı Bap: Vezirliğin Usûlü ve Şartı"¹⁵⁷ adlı bölümün altındaki Acem padişahlarından bir padişah ile bu padişahın veziri arasında geçen ve memleketin mamur oluşuyla işi ehline verme ve adalet arasındaki ilişkiyi konu edinen hikâyenin¹⁵⁸ hemen sonrasında nakledilmektedir. Adalet dairesine işaret eden sözlerin kaynağına ilişkin *Kabusnâme*'de herhangi bir bilgi verilmemektedir. *Kabusnâme*'de geçen rivayet şu şekilde ifade edilebilir:¹⁵⁹

Cihandârî bi-leşker tüvân kerden (Cihandarlık leşkerlerdir)

Ve leşker bi-zer tüvân dâşt (Leşkere altınla sahip olunur)

Ve zer bi-imâret kerden bi-dest tüvân âverden (Altın imaretle elde edilebilir)

Ve imâret bi-dâd ü insâftüvân kerd (İmaret adalet ve insafladır).

Dört cümleden oluşan bu rivayet, 'cihandârî' (mülk, saltanat), 'leşker' (ordu), 'zer' (altın), 'imaret' ve 'adl ü insaf' (adalet ve eşitlik) olmak üzere beş unsura sahiptir.

Kabusnâme'nin Türkçe tercümelere arasında en meşhuru Mercimek Ahmed b. İlyas'ın yaptığı çeviridir. Mercimek Ahmed, II. Murad (1421-1444; 1446-1451) adına 15. yüzyıl Osmanlı siyasi-sosyal düzenine uyarlayarak yaptığı çeviriyi 1431'de tamamladı.¹⁶⁰ Mercimek Ahmed'in çevirisi Fetret Devri'nin (1402-1411) hemen sonrasında vücut bulmuştur. Keykâvus'un *Kabusnâme*'yi yazdığı dönemde emirlik olan Ziyaroğulları'nın etrafının, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundaki gibi, hasımlarla kuşatıldığı düşünüldüğünde, *Kabusnâme*'nin XV. yüzyılın Osmanlı idarecilerine hitap eden eserlerden biri olduğu ifade edilebilir. Ayrıca *Kabusnâme*'nin, Pers-İslâm siyasi ve toplumsal ideallerinin erken dönem Osmanlı siyasi ve toplumsal kültürüne uyarlanmasında vasıta olan önemli metinlerden birisi olduğu da söylenmelidir. Fakat İstanbul'un fetihiyle birlikte, devletten imparatorluğa geçen Osmanlı'nın kurum-sallaşması ve genişlemesi, *Kabusnâme*'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki etkisini azaltmıştır. Zira XV. asırdan sonraki dönemlerde, Osmanlı idarecilerinin ve halkının yeni ilgileri sebebiyle, Osmanlı

157 Başlığın aslı "Der âyîn [ü] şart-ı vezâret" şeklindedir. Keykâvus, *Güzide-i Kabusnâme* (haz. Gulâm Hüseyin Yusufi, Tahran: Müessese-i İntişarât, 1362), s. 265.

158 Keykâvus, *Güzide-i Kabusnâme*, s. 266-267.

159 A.mlf., *a.g.e.*, s. 267-268.

160 Rıza Kurtuluş, "Keykâvus b. İskender", *DİA*, s. 357.

âlimlerinin *Kabusnâme*'yi yeni durumlara uyarlayacak bir biçimde yeniden tercüme etmeye ihtiyaç duymadıkları anlaşılmaktadır.¹⁶¹

Mercimek Ahmed tarafından yapılan *Kabusnâme* tercümesindeki "Vezirlik Resmin Beyan Eder"¹⁶² başlıklı bölümde, adalet daire- siyle ilgili ifadeler şu şekilde geçmektedir:¹⁶³

Mülk kayımlığı çeri iledir
Çeri kayımlığı akça iledir ve altunla
Akça ve altun şenlikten hâsıl olur
Şenlik adl ü insaftan hâsıl olur.

Dört cümleden müteşekkil olan bu rivayet, 'mülk kayımlığı' (mülkün varlığı), 'çeri kayımlığı' (ordunun varlığı), 'akça ve altun', 'şenlik' (imaret) ve 'adl ü insaf' (adalet ve eşitlik) olarak beş unsura sahiptir. Keykâvus'un sözkonusu sözleri, toprakları verimli kılmak, memleketin onarım ve bakımını yapmak, raiyyenin ihtiyaçlarını gidermek ve askerlere haklarını vermek anlamında, devlet idaresi için zorunlu olan maddi-reel şartların yerine getirilmesindeki iş- levini ve faydasını göstermek için zikrettiği görülmektedir. Buna göre, vezirliğin en önemli şartlarından birincisi, padişâhın hakkını bilmektir, yani padişâhın mülkünü ve malını zaptetmekte katı ol- mak, kimden ne alındığını ve kime ne verildiğini bilmektir. İkincisi, toprakları verimli hâle getirmek, köyleri ve memleketi imar etmek, halkı şenlendirmek ve meskûn kılmaktır. Üçüncüsü, askerlerin hakkını bilmektir, yani düşmanlık ve isyan etmemeleri, mülkü ve padişâhı korumaları için askerlerin ihtiyaçlarını karşılamaya çalış- mak ve padişâhı askerlere iyilikte bulunmaya teşvik etmektir. As- lında, bu üçüncü şart birincisine ve ikincisine bağlıdır. Zira mev- ki ve iktidar sahibinin düzgün olduğu yerde, zenginlik hâsıl olur, memleket şenlenir ve kâim tutulur, bunun neticesinde de köy yi- yen sipahi kuvvetli olur.¹⁶⁴

Siyasetnâme-nasihatnâme türündeki kaynaklar içinde kısa formun üçüncü türüne dâhil edebileceğimiz örneklerden biri, Gazzâlî'nin (ö. 1111) *Nasihatü'l-mülûk*'unda, diğeri onun Arap- ça tercümesi *et-Tibrü'l-mesbûk*'ta, bir diğeri de Türkçe tercümesi *Netîcetü's-sülûk*'ta yer almaktadır. *Nasihatü'l-mülûk* Gazzâlî ta-

161 Hüseyin Yılmaz, *a.g.e.*, s. 34-35.

162 *A.g.e.*, s. 216.

163 *A.g.e.*, s. 218.

164 *A.g.e.*, s. 216-218.

rafından Selçuklu sultanı Melikşah (1072-1092) için Farsça olarak yazılan bir eserdir. Buradaki rivayet “Birinci Bap: Adalet, Siyaset, Meliklerin Hayatı, Önceki Padişâhların Zikri ve Her Birinin Tarihi- ne Dâir”¹⁶⁵ başlığı altında yer verilen, Enûşirvan zamanında memleketin mamur olmasını ve harabe hiçbir yerin bulunmamasını konu alan hikâyenin¹⁶⁶ ardından nakledilmektedir. Adalet dairesiyle ilgili sözler için “Cihanın hakîmleri doğru söylemişlerdir” ifadesi kullanılmaktadır. Bu hakîmlerle kimlerin kastedildiği ise zikredilmemektedir.¹⁶⁷ *Nasîhatü'l-mülûk*'ta yer alan rivayet şöyle ifade edilebilir:¹⁶⁸

Dîn bi-pâdişâhî (Din padişahlıktır)

Ve pâdişâhî bi-sipâhî (Padişahlık orduyladır)

Ve sipâhî bi-hâste (Ordu malladır)

Ve hâste bi-âbâdânî (Mal imaretledir)

Ve âbâdânî bi-adl (İmaret adaletledir).

Beş cümlelik bu rivayet, ‘din’, ‘padişâhî’ (padişahlık), ‘sipahi’ (ordu), ‘hâste’ (mal), ‘âbâdânî’ (imaret) ve ‘adl’ olmak üzere altı unsura sahiptir.

et-Tibrü'l-mesbûk Gazzâlî'nin talebelerinden Safiyyüddin Ali b. Mübarek el-Erbilî tarafından, hicrî altıncı asırda Musul atabeyinin talebiyle yapılmış olan *Nasîhatü'l-mülûk*'un Arapça tercümesidir.¹⁶⁹ *et-Tibrü'l-mesbûk*'ta nakledilen rivayet “Birinci Bâb: Adalet, Siyaset, Melikler ve Onların Haberleri”¹⁷⁰ adlı bölümde, Enûşirvan döneminde memleketin imar edilmesinden bahseden hikâyenin¹⁷¹ hemen sonrasında bulunmaktadır. Adalet dairesine, “Hukema ve ulemanın, kendisinde hiçbir şüphe olmayan doğru sözlerindedir” ifadesiyle işaret edilmektedir. Bu ‘hukema ve ulema’ ile kim-

165 Başlığın aslı “Bâb-ı evvel: Der ‘adl ü siyâset ü sîret-i mülûk ü zikr-i pâdişâhân-ı pişîn ü târîh-i her yekî” şeklindedir. İmam Gazzâlî, *Nasîhatü'l-mülûk* (tsh. Celâleddin Hümayî, Tahran: Müessesese-i Neşr-i Humâ, 1367), s. 81.

166 Gazzâlî, *Nasîhatü'l-mülûk*, s. 99-100.

167 A.mlf., *a.g.e.*, s. 100.

168 *A.g.e.*, s. 100.

169 İmam Gazzâlî, *et-Tibrü'l-mesbûk fî nasîhati'l-mülûk* (thk. Muhammed Ahmed Demec, Beyrut: Müessesetü'l-câmiyye, 1987), s. 7.

170 Başlığın aslı “el-Bâbü'l-evvel: Fi'l-‘adl ve’s-siyâse ve zikri'l-mülûk ve siyerihim” şeklindedir. A.mlf., *a.g.e.*, s. 171.

171 *A.g.e.*, s. 185-186.

lerin kastedildiği belirtilmemektedir. Sözkonusu sözler *et-Tibrü'l-mesbûk*'ta şöyle yer almaktadır:¹⁷²

ed-Dîn bi'l-mülk (Din mülkedir)

Ve'l-mülk bi'l-cünd (Mülk orduyladır)

Ve'l-cünd bi'l-mâl (Ordu malladır)

Ve'l-mâl bi-imâreti'l-bilâd (Mal beldelerin imarıyladır)

Ve imâretü'l-bilâd bi'l-adl fi'l-ibâd (Beldelerin imarı kullar arasındaki adaletledir).

Beş cümleden oluşan bu rivayet, 'din', 'mülk', 'cünd', 'mal', 'imâretü'l-bilâd' (beldelerin imarı) ve 'el-adl fi'l-ibâd' (kullar arasındaki adalet) olarak altı unsura sahiptir. Gazzâlî bu unsurlardan özellikle 'din' ve 'mülk-melik' unsurlarını öne çıkararak bu ikisinin birlikte ve uyum içinde olmaları gerektiği fikri üzerinde durmaktadır. Adalet dairesindeki 'din' ile 'mülk' unsurları arasındaki ilişki, esasen Abbasîlerin zayıflamasıyla ortaya çıkan bağımsız siyasi-askerî güç sahiplerinin yol açtığı siyasi gerçeklikle ideal norm arasındaki uyum arama arzusunun bir ifadesidir. Büyük Selçuklu idaresine hizmet eden Gazzâlî, hem ümmetin birliğinin sembolü olan hilafet kurumunu hem de Büyük Selçuklu idaresinin fiilî iktidarını meşrulaştırmaya çalışmıştır. Zira bir tek siyasi-askerî gücün Sünnî İslâm âlemine hâkim olamamasından dolayı Gazzâlî, ümmetin birliğini Abbasî Halifesi Müstazhir üzerinden tesis etmeyi istemişti. Hilafetin ortadan kalkması durumunda Sünnî sınırlar, Fatimî, Batınî ve Haçlı tehdidi altına girecektir.¹⁷³ Gazzâlî'ye göre, dinin nizamı dünyanın nizamıyla mümkündür ve dünyanın nizamı da itaat edilen bir imama (halife) ve otoriteye (sultan) bağlıdır. Din ve dünyevî iktidar ikiz kardeşler: Din, temel; sultan, koruyucudur.¹⁷⁴ Gazzâlî'nin din (halife) ile iktidar (sultan)

172 *A.g.e.*, s. 186.

173 Özgür Kavak, "İki Âlim, İki Halife Adayı: Cüveynî'nin Nizâmülmülk'ü, Gazzâlî'nin Müstazhir'i", *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* (2011/2, sy. 31), s. 38-55.

174 Gazzâlî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 195; Ann K. S. Lambton, *State and Government in Medieval Islam* (New York: Oxford University Press, 1981), s. 108; Erwin I. J. Rosenthal, *Ortaçağ'da İslâm Siyaset Düşüncesi* (çev. Ali Çaksu, İstanbul: İz, 1996), s. 58. "Din ile devlet ikiz kardeşler: Din, temel; devlet, koruyucudur" şeklindeki Sasanîlerin kurucusu Erdeşir'e ait olan bu formülün, özellikle bu döneme ait farklı türdeki metinlerde öne çıkararak yaygınlaşmaya ve kabul görmeye başlaması, "halife" ile "sultan" arasındaki fiilî durumdan kaynaklanan yeni ilişki için uygun olması ve önem arzemesiyle ilgili olmalıdır.

arasındaki olması gereken ilişkiye dair yaptığı bu izahat, aslında ümmetin birliği için Fatımî ve Batınî tehdidi karşısında Abbasî halifesiyle Selçuklu sultanı arasında uyumlu bir ilişki tesis etme arzusunun bir tezahürüdür.¹⁷⁵

Gazzalî'nin *et-Tibrü'l-mesbûk*'un bölümleriyle ilgili olarak yaptığı tasnif, yukarıdaki açıklamaları tam olarak yansıtmaktadır. Gazzalî mukaddime kısmında "iman ağacı"nı "asıl" ve "fer" olarak ikiye ayırmaktadır. İman ağacının asılları "itikad"la alakalıdır ve Allah'ın sıfatlarıyla fiillerini ihtiva etmektedir. Haramdan kaçınmak ve farzları yerine getirmek anlamına gelen ferler ise "amel"le ilgili olup "Allah ile kullar arasındaki haklar" ve "kullar arasındaki haklar" olarak ikiye ayrılmaktadır. Oruç, namaz, hac, zekât, içki-den kaçınmak ve iffet gibi farzlar Allah ile kullar arasındaki haklara girerken, raiyyeye karşı adaletli olmak ve zulümden kaçınmak ise kullar arasındaki haklara girmektedir. Bu tasnifte, ibadetlerle ilgili olarak Allah ile kullar arasındaki haklar "halife"ye, adalet ve zulümle alakalı olarak kullar arasındaki haklar ise "sultan"a tahsis edilmiş gibidir. Fakat hem halife hem de sultan, aynı zamanda "haramlardan kaçınmak ve farzları yerine getirmek" şeklinde tanımlanan iman ağacının ferleri olmaları sebebiyle, dinî bir çerçeve tarafından sınırlandırılmaktadırlar. Zira adalet ve zulümle ilgili olarak kullar arasındaki haklar kısmında yer alan "adalet ve insafın asılları"nın ilki "velayet"nin bilinmesi ve önemidir. Buradaki kendisine velayet edilen kimse halife, velayet eden de sultandır. Çünkü velayetin önemi için verilen örnekler sultanın adaleti yahut zulümüyle ilgilidir.¹⁷⁶ Gazzalî aynı mantığı "Adalet, Siyaset ve Melikler" başlığını taşıyan bapta da sürdürmektedir.¹⁷⁷ Gazzalî'ye göre, Allah, insanlar arasından "peygamberler" ve "melikler" olmak üzere iki kısım insanı seçmiştir. Allah, peygamberleri ibadetleri ve onların yollarını kullara açıklamaları, melikleri ise kulların birbirlerine karşı düşmanlık etmelerini engellemeleri için göndermiştir. Hz. Şit hem âhîret hem de dünya işlerine, Keyûmers ise sadece dünya ve memleket işlerine velayet etmiştir. Bir önceki tasnifte yer alan halife bu tasnifte Şit Peygamber'e, sultan ise Keyûmers'e karşılık gelmektedir. Fakat bir önceki tasnifte halife ve sultan arasındaki ilişkide olduğu gibi, Allah tarafından gönderildikleri için hem Şit

175 Lambton, *a.g.e.*, s. 109.

176 Gazzalî, *a.g.e.*, s. 97-108.

177 A.mlf., *a.g.e.*, s. 171-184.

hem de Keyûmers'in kaynakları aynıdır, her ikisi de bu ilahî kaynak tarafından sınırlandırılmaktadır.

Nasihatü'l-mülûk'un, tam ve kâmil olmasından dolayı zikretmemizi gerektiren Tükçe tercümelerinin¹⁷⁸ başında Alâyî b. Muhibbî eş-Şîrâzî eş-Şerîf tarafından yazılan *Netîcetü's-sülûk fî Nasihati'l-mülûk* adlı eser gelmektedir. Alâyî b. Muhibbî'nin Şehzâde Sultan II. Selim'e (1566-1574) takdim etmek için 1558'de tamamladığı *Netîcetü's-sülûk* şerh-tercüme tarzında bir eserdir.¹⁷⁹ Alâyî b. Muhibbî'nin "hukemanın sözleri" şeklinde ifade ettiği adalet dairesinin kısa formu *Netîcetü's-sülûk*'ta şu şekilde yer almaktadır:¹⁸⁰

ed-Dîn bi'l-melik (Din meliktedir)

Ve'l-melik bi'l-cünd (Melik orduyadır)

Ve'l-cünd bi'l-mâl (Ordu malladır)

Ve'l-mâl bi'l-imâre (Mal imarettedir)

Ve'l-imâre bi'l-adl fi'l-ibâd (İmaret kullar arasındaki adalettedir).

Bu beş cümlelik kısa form, 'din', 'melik', 'cünd', 'mal', 'imaret' ve 'el-adl fi'l-ibâd' (kullar arasındaki adalet) olmak üzere altı unsurdan oluşmaktadır. *Nasihatü'l-mülûk* ile onun şerh-tercümesi olan *Netîcetü's-sülûk*'ta adalet dairesinin nakledildiği bağlamı, Enûşîrvan'la ilgili aktarılan hikâye tam olarak ortaya koymaktadır. Şöyle rivayet edilmiştir: Bir gün hastaymış gibi davranan Kısra Enûşîrvan-ı Âdil'e doktorlarının, hastalığının tedavisi için eski bir kerpiçin gerekli olduğunu söylemeleri üzerine kısra çevresindeki lere harap bir şehir ya da köyden eski bir kerpiç bularak kendisine getirmelerini emretmiştir. Görevliler vilayetlerin tamamını gezdikleri hâlde harap olmuş bir yer ya da eski bir kerpiç bulamamışlardır. Enûşîrvan bunu işittiğinde mutlu olmuş ve şükrettikten sonra "Eğer memurlarım memleketlerimde harap bir mekân bulsalar o mekânı hemen tamir etmelerini emrederdim" demiştir.¹⁸¹ Bilinmelidir ki, kadim meliklerin nihaî gayesi dünyayı imar etmektir. Zira dünya ne kadar mamur olursa, raiyye de o kadar bolluk içinde yaşar. Zâlimlerin istilâ ettikleri memleketlerde, memleket harap

178 *Nasihatü'l-mülûk*'un Türkçe tercümelerine dair geniş bilgi için bkz. Sadık Yazar, "Gazzâlî'nin XIII-XIX. Yüzyıllar Arasında Batı Türkçesinde Tercüme Edilen Eserleri", *Dîvân* (İstanbul, 2011, c. 16, sy. 31), s. 115-133.

179 Alâyî b. Muhibbî, *Netîcetü's-sülûk fî nasihati'l-mülûk* (Süleymaniye Ktp. Pertevniyal 1011), vr. 5b-7b; 387b.

180 *A.g.e.*, vr. 270b.

181 *A.g.e.*, vr. 270a-270b.

olur, tefrika ortaya çıkar, raiyye başka bir saltanata göçer, hazine eksilir ve kıtlık baş gösterir.¹⁸²

Alâyî b. Muhibbî'nin yaşadığı XVI. yüzyılın ortalarında Osmanlı İmparatorluğu'nun karşılaştığı en önemli problemlerden birisini, Şii inancına dayalı bir siyaset takip eden Safevî Devleti'yle Osmanlılar arasındaki mücadeleden kaynaklanan siyasi, itikadi ve sosyal sorunlar teşkil etmiştir. Alâyî'nin, ibadetleri, bâtın (kalp ve iman) ve zâhir (beden) olmak üzere ikiye ayırması, Sünnî inancın itikadi esaslarıyla Sünnî Allah inancını ve bu inancın asli ve fer'î unsurlarını uzun bir biçimde şerhederek üzerinde önemle durması,¹⁸³ Şii Safevî Devleti karşısında Osmanlı İmparatorluğu'nun dayanması gerektiği düşünülen temel esasların neler olduğuna delâlet etmektedir. Aynı şekilde ayrıntılı olarak ele aldığı meliklerin hayatlarını ihtiva eden tarihsel zincire Osmanlı sultanlarını dâhil etmesi¹⁸⁴ de dünyayı idare etme hakkının Osmanlı sultanlarına geçtiğine işaret etmektedir.

Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 1201) *el-Misbâhü'l-mudî fi hilâfeti'l-Müstazî'si*, kısa formun üçüncü türüne ait bir diğer örnektir. Tarih, hadis, tefsir, biyografi, fıkıh, akaid, ahlâk, nasihatnâme-siyasetnâme, Arap dili ve edebiyatı alanlarında çok sayıda eser telif etmiş Hanbelî bir âlim olan İbnü'l-Cevzî *el-Misbâhü'l-mudî*'yi Halife Müztazî-Biemrillah'a (ö. 1180) ithaf edip ona nasihat etmek amacıyla Bağdat'ta kaleme aldı.¹⁸⁵ Halife Müstazî-Biemrillah'ın 1170-1180 tarihleri arasında tahtta kaldığını dikkate aldığımızda, İbnü'l-Cevzî eserini 1170-1180 yılları arasındaki bir tarihte yazıp halifeye sunmuş olmalıdır. *el-Misbâhü'l-mudî* de adalet dairesiyle ilgili olarak yer alan sözler, bu eserin birinci cildindeki "Altıncı Bab: Adaletin Faziletinin Zikri"¹⁸⁶ başlığı altında rivayet edilmektedir. İbnü'l-Cevzî'nin Kisra'ya nispet ederek naklettiği bu sözler şu şekildedir:¹⁸⁷

182 A.g.e., vr. 270b.

183 A.g.e., vr. 2a-7b.

184 A.g.e., vr. 145a-269b.

185 Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 122; Yusuf Şevki Yavuz-Casim Avcı, "İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec", *DİA*, c. XX (İstanbul, 1999), s. 543-549.

186 Başlığın aslı "el-Bâbü's-sâdis: Fî zikri fazli'l-'adl" şeklindedir. İbnü'l-Cevzî, *el-Misbâhü'l-mudî fi hilâfeti'l-Müstazî* (thk. Naciye Abdullah İbrahim, Bağdat: Vizâretü'l-evkâf, 1976), c. I, s. 201-217.

187 A.mlf., a.g.e., s. 215.

el-Mülk bi'l-cünd (Mülk orduladır)

Ve'l-cünd bi'l-embâl (Ordu mallarladır)

Ve'l-embâl tüstehracu mine'l-arz (Mallar topraktan elde edilir)

Ve'l-arz tezkû bi'l-imâre (Toprak imaretle verimli hâle gelir)

Ve'l-imâre lâ tetimmu illâ bi'l-adl (İmaret ancak adaletle tamam olur).

Beş cümleden meydana gelen bu rivayet 'mülk', 'cünd', 'embâl' (mallar), 'arz' (toprak), 'imaret' ve 'adl' olmak üzere altı unsura sahiptir. Kısa formun üçüncü türünün örnekleri içinde 'arz' unsurunun geçtiği ilk örnek, İbnü'l-Cevzî'nin naklettiği rivayettir. İbnü'l-Cevzî adaletin faziletini konu edinen bölümde, adalet dairesine ait kısa formun üçüncü türünün unsurlarıyla adaleti şu çerçevede ele almakta ve ortaya koymaktadır: Müellife göre, iktidarın farzı ve fazileti vardır. Farzı, adaleti sağlamak, zulmü ve haksızlığı ortadan kaldırmaktır. Fazileti, hürmet etmek ve ihsanda bulunmak suretiyle raiyyeyi gözetmektir.¹⁸⁸ Bu açıklamaya paralel olarak, müellifin naklettiği âyet ve hadisler de, dinî bakımdan iktidarın meşruiyet şartını, adalet ve âdil imamla zulme ve zâlim imama verilen dinî değeri ve âdil ya da zâlim olunması durumunda bunun yol açacağı dinî sonuçları göstermektedir.¹⁸⁹ İlk olarak, şer'î-dinî açıdan iktidarın görevi, adaletin önemi ve bunların dinî sonuçları üzerinde duran İbnü'l-Cevzî ikinci olarak, din ile mülk arasındaki ilişki, dinin ve mülkün işleviyle iktidarın dayanması gereken esas üzerinde durmaktadır. İktidar meselesini şer'î-dinî açıdan ele alması, hem İbnü'l-Cevzî'nin ehl-i hadis geleneğine mensubiyeti hem de eserin Abbâsî Hilafeti döneminde ve halifenin talebiyle telif edildiği düşünüldüğünde, muhatabın Abbâsî halifesi ve hilafeti olmasıyla ilgilidir. Ayrıca İbnü'l-Cevzî'nin din ile mülk arasındaki ilişkiyi öne çıkarması, Abbâsîlerin siyasi ve askerî güçten uzak olması, etrafının siyasi ve askerî güç sahibi Müslüman iktidarlara kuşatılması ile hilafetin ve Müslüman devletlerin Haçlı ve Moğol tehdidi altında olmalarıyla ilgilidir. İbnü'l-Cevzî'nin, ilmî mensubiyeti açısından yabancı etkilerden rahatsız olması gerektiği halde, adalet dairesine ait sözleri Enûşirvan'a nispet etmesi ve din ile mülk arasındaki ilişkiyi Erdeşir'den hareketle izah etmeye çalışması, siyasi-askerî güç sahiplerini dinî açıdan denetim altında tutmak ve dış tehdit

188 *A.g.e.*, s. 204.

189 *A.g.e.*, s. 203-214.

karşısında sultanları dini korumaya yönlendirmek isteşiyle alakalı olmalıdır.¹⁹⁰

Kısa formun üçüncü türüne ait örneklerden bir diğeri de Ahmed b. Sa'd el-Usmânî ez-Zencânî'nin *el-Letâifü'l-'Alâiyye fî'l-fedâili's-seniyye*'sinde yer almaktadır. Zencânî'nin XII. yüzyılın sonlarıyla XIII. yüzyılın ilk yarısında yaşadığı düşünölmektedir.¹⁹¹ Müellif, Moğol istilaları sebebiyle İran'ın kuzeyindeki Zencân şehrinde ayrılarak Anadolu Selçuklu sultanı Alâeddin Keykûbat'ın (1220-1237) hâkimiyetindeki Alâiye'ye (Alanya) gitti.¹⁹² *el-Letâifü'l-'Alâiyye* 1227'de Alâiye'de tamamlanarak Anadolu Selçuklu Devleti Sultanı Alâeddin Keykûbat'a sunulmuş bir eserdir.¹⁹³ *el-Letâifü'l-'Alâiyye*'de Zencânî'nin naklettiği rivayet "İkinci Bap: Meliklerin Adaleti, Raiyyeye Olan İnsafları ve Neseplerinin Zikri"¹⁹⁴ başlıklı bölümün altında, Rûm kayzerinin saltanatın sürekliliği için ne yapılması gerektiğine dâir Enûşirvan'a yazdığı mektubu konu alan hikaye ile müellifin, memleketin imarı, reyanın huzuru ve refahıyla meliklerin adaleti arasında kurduğu ilişkiye dâir yapmış olduğu değerlendirmesinin hemen sonrasında bulunmaktadır.¹⁹⁵ Adalet dairesiyle ilgili cümleler için "hukemadan bazısının sözleri" ifadesini¹⁹⁶ kullanan müellif, sözkonusu sözlerin kaynağı olan bazı hukemânın kimler olduğunu söylememektedir. Zencânî'nin, *el-Letâifü'l-'Alâiyye*'de naklettiği rivayet şu şekildedir:¹⁹⁷

ed-Dîn bi'l-mülk (Din mülkedir)

Ve'l-mülk bi'l-cünd (Mülk orduyladır)

190 Abbasilerin iki farklı döneminde Bağdat'ta yaşamış ve Abbasilerin yanında yer almış, benzer ilmî anlayışlara sahip İbn Kuteybe (ö. 889) ve İbnü'l-Cevzi'nin (ö. 1201), dönemin ihtiyaçları sözkonusu olduğunda, iki farklı tavır takınabileceklerine dair bir mukayese için "Adalet Dairesinin Kısa Formunun Birinci Türü" başlığı altındaki İbn Kuteybe'ye dair bölüme bakılabilir.

191 Zencânî, *Sultana Öğütler* (haz. H. Hüseyin Adaloğlu, İstanbul: Yeditepe, 2005), s. 27.

192 İhsan Fazlıoğlu, "Sultan I. Alâuddîn Keykûbad'a sunulan siyasetnâme: *el-Letâifü'l-'alâiyye fî'l-fedâili's-seniyye*", *Divân* (İstanbul, 1997, sy. 3), s. 225.

193 Zencânî, *Sultana Öğütler*, s. 9.

194 Başlığın aslı "el-Bâbü's-sânî: Fî 'adli'l-mülük ve insâfihim fi'r-ra'iyye ve zikri ensâbihim" şeklindedir. Zencânî, *el-Letâifü'l-'Alâiyye fî'l-fedâili's-seniyye* (Süleymaniye Ktp. Âşir Efendi) 316, vr. 15a.

195 A.mlf., *a.g.e.*, vr. 26b.

196 *A.g.e.*, vr. 26b.

197 *A.g.e.*, vr. 26b.

Ve'l-cünd bi'l-mâl (Ordu malladır)

Ve'l-mâl bi-imâreti'l-bilâd (Mal beldelerin imarıyladır)

Ve imaretü'l-bilâd bi'l-adl fi'l-ibâd (Beldelerin imarı kullar arasındaki adalettedir).

Beş cümleden müteşekkil olan bu rivayet, 'din', 'mülk', 'cünd', 'mal', 'imaretü'l-bilâd' (beldelerin imarı) ve 'el-adl fi'l-ibâd (kullar arasındaki adalet)' olmak üzere altı unsura sahiptir. "Adalet dairesi" diye ifade edilen sözlerin yer aldığı "Meliklerin Adaleti, Raiyyeye Olan İnsafları ve Neseplerinin Zikri" adlı bapta, melikliğin ve mülkün kaynağı, sultana meşruiyetini veren makam, sultanın görevleri, idarede sultanın temel alacağı ve ona raiyye katında meşruiyet kazandıracak aslî unsurlar ve mülk ile din arasındaki ilişki ele alınmaktadır. Bu bölümde örnek verilen âyet ve hadisler, sultanın ve mülkün kaynağının, yani sultana sultanlık yetkisi veren makamın Allah olduğunu göstermektedir. Diğer âyet ve hadisler ile Hz. Ömer'e ait olan sözler ise, sultanın gaye ve görevinin, halka âdil davranmak, iyi muamele etmek, ihsanda bulunmak, onları koruyup gözetmek, sıkıntılarını çözmek, dinin korunmasına ve Müslümanların ıslahına önem vermek olduğunu ifade etmektedir.¹⁹⁸ Bu görevleri yerine getirmesi ve itaat etmesi, kendisine yetki veren makamın bir emri olduğu için sultana, Allah katında meşruiyet ve âhiret saadeti kazandıracaktır. Sultanın, idaresinde ve muamelelerinde adaleti ölçü alması, ihsanda bulunması ve merhameti, halkın sevgisini sağlayacağı ve onların sultana itaat etmesini temin edeceği gibi, mülkün bekâsını da mümkün kılacaktır. Zencânî, mülk ile din arasındaki ilişkiyi, her birinin yerini ve işlevini ortaya koyarken Erdeşir b. Bâbek'ten yararlanmaktadır. "Erdeşir b. Bâbek Fars meliklerine şöyle yazmıştır: 'Mülk ile din ikiz kardeşirler. Biri olmadan diğerrinin kıvâmı olmaz. Çünkü din esas, mülk ise koruyucudur. Mülkün esasa, dinin koruyucuya ihtiyacı vardır. Zira esası olmayan kaybolur, koruyucusu olmayan ise yıkılır.'" ¹⁹⁹ Bu açıklamayı dikkate aldığımızda Zencânî'nin, din ile devleti birbirlerinden bağımsız müstakil iki ayrı varlık alanı olarak görmediği, ayrı varlıklar olmakla birlikte, ikiz kardeşlik sebebiyle kökleri ve kaynağı aynı ve birbirini tamamlayan iki alan olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Ayrıca Erdeşir'deki mülk ile din arasındaki ilişkiyi Zencânî'nin de benimsemesi, hilafet ile siyasi-askerî güç sahibi Müslüman ik-

¹⁹⁸ Zencânî, *Sultana Öğütler*, s. 99-101.

¹⁹⁹ A.mlf., *a.g.e.*, s. 102.

tidarlar arasındaki ayrışmanın bu dönemde de devam etmesi sebebiyle olmalıdır. Zencânî'nin adalet dairesini ifade eden sözleri, adaletle sultanın Allah katında meşruiyet ve âhîret saadeti kazanması, sultanın memleketi imar edip raiyyenin işlerini düzene koyması ve raiyyenin sultana itaat etmesi arasındaki ilişki bağlamında rivayet etmektedir.

Kısa formun üçüncü türünün siyasetnâme-nasihâtname eserleri arasındaki geç dönem örneklerinden biri, Ahmed b. Hüsameddin el-Amasî'nin *Mir'atü'l-mülûk*'unda yer almaktadır. *Miratü'l-mülûk* Amasî tarafından 1406'da Amasya'da, 1402'de Ankara Savaşı'nda Osmanlı Sultanı Yıldırım Bayezid'in (1389-1403) Timur'a (ö. 1405) karşı aldığı yenilginin yol açtığı fetret devri (1402-1413) sırasında I. Mehmed'e (1413-1421) sunuldu.²⁰⁰ *Mir'atü'l-mülûk*'taki adalet dairesini ifade eden cümleler "İkinci Kısım: Nasihatler, Hikâyeler ve Vasiyetler" den sonra gelen "Birinci Fasil: Meliklere Nasihatler"²⁰¹ başlığı altında yer almaktadır. Amasî adalet dairesiyle ilgili sözleri, memleketin kemal derecesinde imar edilmesiyle adalet ve memleketin kıvâmı arasındaki ilişki bağlamında nakletmektedir. Amasî bu sözleri "hukema ve ukalanın kavli"²⁰² olarak ifade etmekte, fakat bu hukema ile ukalanın kim olduğunu belirtmemektedir. *Mir'atü'l-mülûk*'ta yer alan rivayet şu şekildedir:²⁰³

ed-Dîn bi'l-mülk (Din mülkedir)

Ve'l-mülk bi'l-cünd (Mülk orduyladır)

Ve'l-cünd bi'l-mâl (Ordu malladır)

Ve'l-mâl bi-imâreti'l-bilâd (Mal beldelerin imarıyladır)

Ve imaretü'l-bilâd bi'l-adl beyne'l-ibâd (Beldelerin imarı kullar arasındaki adaletledir).

Beş cümlelik bu rivayet, 'din', 'mülk', 'cünd', 'mal', 'imaretü'l-bilâd' (beldelerin imarı) ve 'el-adl beyne'l-ibâd' (kullar arasındaki adalet) olarak altı unsura sahiptir. Amasî'nin *Mir'atü'l-mülûk*'u, bir Osmanlı müellifi tarafından siyaset düşüncesinde terkip tar-

200 Hüseyin Yılmaz, *a.g.e.*, s. 24.

201 Mehmet Şakir Yılmaz, "Political Thought in the Beginning of the Ottoman Empire as Expressed in Ahmed bin Hüsameddin Amasî's Kitab-ı Miratü'l-mülûk (1406)" (Yüksek Lisans Tezi, Bilkent University, The Institute of Economics and Social Sciences, Ankara, 1998), s. 139.

202 A.mlf., *a.g.e.*, s. 142.

203 *A.g.e.*, s. 142.

zında yazılmış ilk çalışmalardan biridir.²⁰⁴ Türkçe yazılan *Mir'atü'l-mülûk*'un birinci kısmı Nasreddin Tûsî'nin (ö. 1274) amelî hikmet türündeki *Ahlâk-ı Nâsırî*'sine, ikinci kısmı ise Gazzalî'nin (ö. 1111) nasihatnâme türündeki *Nasihatü'l-mülûk*'una dayanmaktadır.²⁰⁵ Amasî'nin *Miratü'l-mülûk*'u Osmanlı siyasi düşünce yazımına özgü olan tarzın temel özelliklerini yansıtan erken dönem örneklerinden biridir. Bu yazım tarzı, Arapça ve Farsça siyasi eserlerin muhtevalarını, devletin o dönemdeki ihtiyaçlarına yahut karşılaştığı önemli sorunlara uygun biçimde seçerek aktarma, değişikliklerle tadil etme veya eklemelerde bulunmaya dayanmaktadır.²⁰⁶ Ankara Savaşı'ndaki yenilginin sebep olduğu taht kavgalarının yol açtığı Fetret Devri ve Çelebi Mehmed'in Fetret Devri'ne son vererek meşruiyet kazanabilme, siyasi birliği yeniden tesis edebilme ve devlet otoritesini yerleştirebilme çabası, Osmanlı Devleti'nin o dönemdeki öncelikli meselesi olarak görünmektedir. Amasî'nin *Ahlâk-ı Nâsırî* ile *Nasihatü'l-mülûk*'tan seçerek uyarladığı bölümler, bahsi geçen mesele ve ihtiyaçlarla uyumludur. Amasî'nin *Mir'atü'l-mülûk*'unun siyasetle ilgili olan bölümü, insanın temeddüne olan ihtiyacını, meliklerin izlemesi gereken siyaseti, raiyyenin meliklere itaat etmesi, meliklerin raiyyeye karşı muameleleriyle melikler, ulema ve vezirlerle ilgili nasihatleri ve hikâyeleri ele almaktadır. Alâyî b. Muhibbî'nin *Netîcetü's-sülûk*'unun aksine *Mir'atü'l-mülûk*, *Ahlâk-ı Nâsırî*'nin siyasetin daha soyutlama gerektiren meseleleriyle *Nasihatü'l-mülûk*'un padişahın ve idarenin dayanacağı kelâmî-itikadî meselelerini öne çıkarmamaktadır. Amasî, *Ahlâk-ı Nâsırî*'nin sevgi, toplum çeşitleri ve sınıflarıyla dostluk gibi konularını, *Nasihatü'l-mülûk*'ün ise Sünnî inancı oluşturan itikadî unsurlarını, Sünnî Allah tasavvurunu, meliklerin hayatlarını ve devlet memurlarını ele aldığı bölümlerle akıl ve kadınlarla ilgili bölümlerini dışarıda bırakmıştır.

Adalet dairesine delâlet eden sözlerin yer aldığı bölüm başlıkları, sözlerin kaynağı, bu sözler için kullanılan ifadelerle sözlerin yapısı, sureti ve unsurları bakımından Gazzalî'nin *et-Tibrü'l-mesbûk*'u ile Zencânî'nin *el-Letâifü'l-'Alâiyye*'si ve Amasî'nin *Mir'atü'l-mülûk*'u arasında doğrudan bir ilişki olduğu görülmektedir. *et-Tibrü'l-mesbûk*'un *el-Letâifü'l-'Alâiyye* ile *Mir'atü'l-mülûk*'un ana

204 Hüseyin Yılmaz, *a.g.e.*, s. 23.

205 Mehmet Şakir Yılmaz, *a.g.e.*, s. 5; Hüseyin Yılmaz, *a.g.e.*, s. 25.

206 Hüseyin Yılmaz, *a.g.e.*, s. 24.

kaynaklarından biri kabul edildiği dikkate alındığında, Zencânî ile Amasî'nin, *adalet dairesine* ilişkin sözleri Gazzâlî'den aldıklarını söylememiz mümkündür.

Kısa formun üçüncü türünün siyasetnâme-nasihatnâme eserleri arasındaki son örneği, Memlûk sultanı Kansu el-Gavrî'ye (1501-1516) sunulan müellifi meçhul²⁰⁷ *Tuhfetü'l-Memlûk ve 'umdetü'l-mülûk* adlı eserdir. Yavuz Sultan Selim'in (1512-1520) 1516'da Mercidabık'ta yendiği Memlûk Sultanı Kansu el-Gavrî'ye sunulduğuna²⁰⁸ göre, sözkonusu eser 1501-1516 arasındaki bir tarihte yazılmış olmalıdır. "Adalet dairesi" olarak ifade edilen sözler *Tuhfetü'l-Memlûk*'un "AltıncıBap:MeliklerinVezirleriSeçmeleri"²⁰⁹ bölümünde rivayet edilmektedir. Kimden veya nereden alındığı belirtilmeyen, sadece "Şunlar görüşlerin üzerinde içtima ettiği şeylerdendir" ifadesi kullanılan bu sözler *Tuhfetü'l-Memlûk*'ta şu şekilde geçmektedir:²¹⁰

Kuvvetü'l-melik bi'l-cünd (Melikin kuvveti orduyladır)

Ve kuvvetü'l-cünd bi'l-mâl (Ordunun gücü malladır)

Ve kuvvetü'l-mâl bi'r-raiyye (Malın kuvveti raiyye ilemdir)

Ve kuvvetü'r-raiyye bi'l-adl (Raiyyenin kuvveti adaletledir).

Her cümlesini oluşturan iki unsurun 'kuvvet' (قوة) ve 'be' (ب) ile bir araya getirildiği dört cümleden meydana gelen bu rivayet, 'melik', 'cünd', 'mal', 'raiyyet' ve 'adl' olmak üzere beş unsura sahiptir. "Kuvvet" kelimesi, adalet dairesinin örneklerinin rivayet edildiği kaynaklar arasında sadece *Tuhfetü'l-Memlûk*'ta kullanılmaktadır. Eserdeki temel meseleleri, meliklerin üstün konumları, meliklere şiddetle ihtiyaç duyulması ve itaat edilmesi, melikliğin ve güçlü bir ordunun kâim kılınması oluşturmaktadır. Eserin kaleme alındığı bu dönem, Memlûklerin son dönemine karşılık geldiği gibi, siyasi, askerî ve iktisadi açıdan en güçsüz olduğu, iktidar kavgaları ile iç karışıklıkların artmasından dolayı birliğin bozulduğu bir dönemdir. Eserin bölüm başlıkları ve muh-

207 *Tuhfetü'l-Memlûk*'un sonundaki mühürde yer alan "Ketebehu el-memlûk Canmer Merkânî min tabakati'l-müteceddidi'l-Eşrefi" ibaresinin, eserin hattatına ya da müellifine ait olması mümkündür. Bkz. *Tuhfetü'l-memlûk ve 'umdetü'l-mülûk* (Süleymaniye ktp. Fatih 3465), vr. 61a.

208 *Tuhfetü'l-Memlûk ve 'umdetü'l-mülûk*, vr. 3a-7a; 60a.

209 Başlığın aslı "el-Bâbü's-sâdis: Fî ihtiyâri'l-mülûk el-vüzerâ" şeklindedir. A.g.e., vr. 54a.

210 A.g.e., vr. 56b-57a.

tevası, Memlûklerin o dönemdeki çözülmesi öncelikli problemlerini göstermektedir. Müellifin “adalet dairesi” denilen sözleri naklettiği bap, vezirlerin ve ordunun mülk için taşıdığı önemi vurgulamaktadır. Müellifin, vezirlik ve ordu hakkındaki açıklamaları şunlardır: Peygamberler vezirlerden müstağni kalmamışlarken, melikler ve emirler bundan nasıl geri durabilirler. Kur’an, Harun’un Hz. Musa’ya vezirlik yaptığından bahsetmektedir. Ayrıca Âsaf b. Berhiyâ da, Hz. Süleyman’ın babası Hz. Davud’un vezirliğini yapmış ve işlerinin sorumluluğunu üstlenmiştir. Enûşirvan “Meliklerin daha âlim olanları bile vezirden müstağni kalmamışlardır” demiştir. Allah bir melik vasıtasıyla bir iyilik dilediğinde ona sâlih bir vezir nasip eder.²¹¹ Ordu, meliklerin mülklerinin temel direği, varlıklarının gücü, gözlerinin nuru, işlerinin temeli, saltanatlarının esası ve kudretlerinin sebebidir. Bu durumdan dolayı, askerlere ihtimam göstermek, iyi davranmak ve nimetlerden yararlanarak yardım etmek gerekir. Denilmiştir ki, hangi melik askerlerine yardım ederse, kendi mülküne yardım etmiş ve hangi melik askerlerine yardımı terk ederse, kendisine yardımı terk etmiş demektir. İnsanlar arasında, malların infak edilmesi konusunda en hak sahibi olanları, meliklerin düşmanlarıyla savaşırken kendilerini feda edenlerdir.²¹²

Tuhfetü'l-Memlûk'ta adalet dairesine delâlet eden sözler, güçlü bir ordunun kurulması ve ihtiyaçlarının karşılanması ile memleketin birliği ve saltanatın devamı arasındaki doğrudan ilişkiyi göstermek amacıyla zikredilmektedir. Müellif tarafından sözkonusu sözlerin böyle bir çerçeve içine yerleştirilmesinin, Memlûklerin XV. yüzyılın ortalarıyla XVI. yüzyılın başlarına kadarki dönemde yaşadığı süreçle alakalı olduğu söylenebilir. Uzun bir süre tahtta kalarak ekonomisi ve askerî gücü zayıflayan Memlûk Devleti'nin içerideki siyasi birliğini kuran, dışarıda ise Osmanlılar, Uzun Hasan ve Batılı güçlere karşı denge siyaseti izleyen Sultan Kayıtbay'ın 1496'daki ölümünden sonra Memlûk Devleti, Sultan Kansu Gavri'nin 1501'deki iktidarına kadarki beş yıl boyunca enerjisini taht kavgalarıyla harcamıştır. Emirlerin çoğunluğunun onayıyla sultan olan Kansu Gavri'nin öncelikli meselesi, iç barışı sağlayarak Yavuz Sultan Selim'in başında bulunduğu Osmanlılar, Şah İsmail'in hükümdarlığındaki Şii Safevîler ile Hindistan üzerinden yeni ticaret yolları bularak Memlûk hâkimiyetindeki ticaret yollarını tehdit eden Portekiz ve Venedikler gibi bölgesel güçlerle müca-

211 *A.g.e.*, vr. 53b-56a.212 *A.g.e.*, vr. 56a-57b.

dele edebilmektir.²¹³ Kansı Gavri'nin iç barış ve dış mücadele için ihtiyaç duyduğu şey güçlü bir ordudur.

Sonuç

Adalet dairesinin kısa ve uzun versiyonları, kısa versiyonunun da üç türü bulunmakta olup bu üç tür Sasanîler'e dayanmaktadır. Erdeşir'in nasihatlerini içeren *Ahd-i Erdeşir* dışarıda tutulduğunda, İslâm kaynakları arasında adalet dairesine ait kısa versiyonun birinci türü on dokuz, ikinci türü iki ve üçüncü türü de on bir kaynakta yer almaktadır. Birinci türe ait on dokuz kaynaktan yedisi âdâp, beşi siyasetnâme-nasihatnâme, dördü tarih-coğrafya, biri amelî hikmet, ikisi şer'î siyaset türüne aittir. Bu on dokuz kaynaktan dördü Farsça, biri Uygurca, on dördü Arapça kaleme alınmıştır. Bu on dokuz eserden biri Abbasî Hilafeti, biri Harzemşahlar, biri Karahanlılar, bir diğeri Endülüs Emevîleri, bir diğeri Büyük Selçuklular, biri Fatımîler, üçü Eyyübîler, ikisi Anadolu Selçukluları, bir diğeri İlhanlılar, dördü Bahrî Memlûkler, ikisi Burcî Memlûkler ve biri de Merinîler dönemine aittir. Kısa formun birinci türüne ait örnekler içinde, adalet dairesiyle ilgili sözleri, Erdeşir, Enûşirvan, Fâzıl hakîm ve Amr b. Âs gibi isimlere nispet eden eserlerin yanında, bu sözler için "Farslıların melikleri", "Fars mülkünün sahipleri", "Farslılar", "Arap ve Acem hükemâsı" ve "denilmiştir" şeklinde genel ifadeler kullanan eserler de mevcuttur.

Adalet dairesiyle ilgili sözleri tanımlamak için "Sultanın kalbine tam anlamıyla nakşetmesi gereken sözler", "Fars mülkünün sahipleri tarafından Fars mülküne veliaht tayin edilenlere yapılan vasiyet", "En büyük değer olan adalete teşvik edici sözler", "Memleketin temeli olan adalete delâlet eden sözler", "Mülkün kâim ve dâim olmasının sebebi olan adaleti temin edecek sözler" gibi ifadeler kullanılmıştır.

Kısa versiyona ait birinci türün Bağdat, Anadolu, İran, Balasagun-Kaşgar, Endülüs, Mısır ve Kuzey Afrika gibi farklı coğrafyalardaki çeşitli devletlerde ve farklı türdeki kaynaklarda yaygınlık kazandığı ortaya çıkmaktadır. Kısa versiyonun birinci türüne ait

213 Andre Clot, *Kölelerin İmparatorluğu Memlûklerin Mısır'ı* (çev. Turhan İlğaz, İstanbul: Epsilon, 2005), s. 128-150; İsmail Yiğit, *Memlûkler (1250-1517)* (İstanbul: Kayıhan, 2008), s. 124-129.

unsurlar şunlardır: ‘sultan, melik’; ‘sultan, mülk, padişâhî’; ‘ricâl, merd, leşker, asker, cünd’; ‘mal, cibâyet’; ‘imaret’; ‘bilâd’; ‘reâyâ, raiyyet’; ‘adalet’ ve ‘hüsnü siyâset’.

İkinci tür tarih-coğrafya türü iki eserde mevcuttur. Her ikisinin dili de Arapçadır. Bu iki kaynaktan biri İhşîdiler döneminde Fustat’ta yazılırken diğeri Tunus merkezli Hafsîler dönemine aittir. İkinci türe ait sözler, her iki eserde de Sâsânî meliklerinden Behram b. Behram’ın mübedlerine nispet edilmektedir. Bu iki kaynaktan ikinci türe ait cümleler için “siyasi-hikemî sözler”, “hukemânın sözleri”, “mübedlerin sözü”, “en büyük sözler” ve “siyasi hikmetler” ifadeleri kullanılmaktadır. Kısa forma ait ikinci türün, Mısır ve Mağrib’de yaygınlık kazandığı anlaşılmaktadır. Kısa versiyonun ikinci türüne ait temel unsurlar şunlardır: ‘şeriat’, ‘melik’, ‘ricâl’, ‘mal’, ‘imaret’ ve ‘adl’.

Üçüncü türe ait on bir kaynaktan ikisi tarih ve coğrafya, dokuzu ise siyasetnâme-nasihatnâme türünün örnekleridir. Bu on bir eserden ikisinin dili Farsça, üçünün Türkçe, altı eserin dili ise Arapçadır. Bu eserlerden biri İhşîdiler, diğeri Ziyârî Hanedanlığı, ikisi Büyük Selçuklular, biri Abbasîler, bir diğeri Anadolu Selçukluları, üçü Osmanlılar, biri Hafsîler ve bir diğeri de Burcî Memlûkler dönemine aittir. Kısa formun üçüncü türüne ait sözler Kısa Enûşirvan’a nispet edildiği gibi, bu sözlerin kaynakları için “cihanın hakîmleri”, “hukema ve ulema”, “hukema” ve “hukema ve ukala” şeklinde genel ifadeler de kullanılmaktadır. Bu sözler şu şekilde ifade edilmektedir: “Cihanın hakîmleri doğru söylemişlerdir”, “Hukema ve ulemanın, kendisinde hiçbir şüphe bulunmayan sözlerindedir”, “Hukemanın sözleri”, “Hukemadan bazısının sözleri”, “Hukema ve ukalanın kavli”, “Şunlar, görüşlerin üzerinde içtima ettiği şeylerdendir”. Kısa formun üçüncü türünün Mısır, Anadolu, İran, Bağdat, Kuzey Afrika ve Osmanlı coğrafyası gibi farklı coğrafyalardaki çeşitli devletlerde, tarih-coğrafya ile nasihatnâme-siyasetnâme türü eserlerde yaygınlık kazandığı görülmektedir. Kısa versiyonun üçüncü türüne ait temel unsurlar şunlardır: ‘Din’; ‘cihandârî, mülk, padişâhî’; ‘melik’; ‘cünd, leşker, çeri, sipahî’; ‘mal, haraç, zer, akça, altun, hâste’; ‘imaret, şenlik, âbâdânî, imaretü’l-bilâd, arz’; ‘raiyyet’; ‘adalet, dâd u insaf, adl ü insaf, el-adl fi’l-ibâd’; ‘islâhu’l-ummâl’ ve ‘istikametü’l-vüzera’.

Adalet dairesinin kısa versiyonu, adaletle de ilişkili olarak bir ya da birkaç unsur öne çıkarılacak şekilde muhtelif bağlamlarda ele alınmıştır: Bu bağlamlardan biri, *adalet dairesi* kavramının, istik-

rarsız ve kargaşa içindeki dönem ve coğrafyalarda, karışıklığa ve zulme son vererek düzeni ve mülkün bekâsını sağlayacak adalete dayanan ‘güçlü ve otorite sahibi bir sultan’ ihtiyacını vurgulamak için kullanılmasıdır. Kısa versiyonun kullanıldığı bağlamdan bir diğeri, adalet dairesinin unsurlarından biri olan ve bir yerin onarım ve bakımı ile o yerdeki insanların refah ve emniyetinin tesisi, idaresi anlamına gelen ‘imaret’ unsuruyla ilgilidir. Memleketin imarı ile reâyânın refahını gerçekleştirebilmenin yolu adalettir. Bundan dolayı, memleketi imar edebilmeleri, raiyye katında meşruiyet kazanabilmeleri ve mülklerinin kıvam bulması için meliklerin adalete sarılmaları zorunlu bir şart olarak görülmektedir. İmaret unsuru, genellikle devletlerin kuruluş aşamalarında veya yeniden yapılandırıldığı dönemlerde vurgulanmaktadır. *Adalet dairesi* kavramı açısından, adaletle ilişkisi kurulmak suretiyle öne çıkarılan unsurlardan biri de ‘güçlü bir ordu’ ihtiyacıdır. Özellikle Moğol, Haçlı ve Şîi tehdidi altındaki coğrafyalarda, cihad etmek için tehdidi ortadan kaldıracı bir askerî güce sahip olmak zorunlu bir şart olarak görülmektedir. Adaletin, ‘sultana raiyye ve din katında meşruiyet sağlaması, ihsanda bulunmak suretiyle raiyyenin gözetilmesi ve raiyyenin sultana (devlet) itaat etmesi’ hususunda en temel ölçü olması, kısa versiyonun kullanıldığı bağlamdan bir başkasıdır. ‘Din ile mülkün birlikteliğini’ ifade eden ikiz kardeşlik ilişkisi ile dinin devlet için temel, devletin de dinin muhafızı olarak kabul edilmesi, kısa versiyonun en önemli anlam alanlarından biridir. Din ile devlet arasında kurulan ilişki biçimi, Abbasî Hilafeti’nin gücünü kaybedip yeni siyasi-askerî güç sahiplerinin ortaya çıktığı bir dönemle ilişkilidir.

Foundations of the World Order: An Introduction to the Literature on the Circle of Justice

Abstract

Composed of the terms “circle” and “justice,” the traces of the concept of the circle of justice are found in the pre-Sassanid Iranian, Mesopotamian and Indian sources. As formulated within the framework of justice, the concept is first found in *Sirr al-Asrar*, written during the Sassanid period and influenced by the Hellenic thought. Later, the concept is found in a transformed and enriched form in Islamic sources. In terms of its theoretical background and principles, the Circle of Justice is derived from the classical moral philoso-

phy and view of nature as well as cosmology and metaphysics. In political terms, on the other hand, it is a brief and useful expression of a power politics whose legitimacy comes from religion and law; social, economic and military power are dependent on land. The ultimate purpose of such politics is eternal sustainability, and its main instrument and basis is justice. Therefore, the Circle of Justice is one of the fundamental elements of the medieval political and moral philosophy.

In this literature essay, we discuss the development of the short form of the the Circle of Justice in the Islamic political thought from an historical-descriptive, rather than theoretical-analytical, perspective from its inception to the end of the 16th century. We try to present in a detailed and comprehensive manner the different versions of this short form, its sources, main elements, definitions, the contexts in which it is used, the works that discuss it and their versions as well as the regions and states in which they were written.

The specific aim of this article is to seek an answer to the following questions: How many versions does the short form of the circle of justice have? To whom are the sources of these versions attributed? How was the short form transferred to the Islamic political culture? What kind of books cite this short form in Islamic political literature? And when, where and for whom were they penned? How is the short form of the circle of justice defined in these books? What are the elements of this short form, and in what context these elements are discussed?

The exploration of these questions reveals the fact that the short form of the circle of justice with all three versions of it was transferred from external sources into the Islamic culture. However, it is also clear that the concept was also adapted and transformed by Islamic sources thereby becoming more sophisticated and circulated among intellectuals.

Keywords: Circle of Justice, Religion, Sasanians, *Sirr al-as-râr*, Islamic Political Thought.